



**ASIA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL
of
SOCIAL SCIENCES**

**Cilt 8 Sayı 1, Ocak 2020
Vol. 8 Issue 1, January 2020**

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Hedefler ve Kapsam-Aims and Scope

Asia Minor Studies dergisi olarak 2013 yılından beri yılda iki sayı olarak düzenli bir şekilde yayın yapmaktadır. Dergi özel veya resmi herhangi bir kuruma bağlı olmadan tamamen ülkesini ve milletini seven devlet ülküsünü kendine rehber edinen bir avuç akademisyenin çabalarıyla çıkarılmaktadır. En büyük gayemiz dinine, milli kültür ve geleneklerine bağlı ancak ileri medeniyeti hedefleyen, milletimizi ve devletimizi geleceğin çağdaş dünyasına taşıyabilecek akademisyen ve bilim insanlarımızın çalışmalarını Kilis gibi küçük bir ilimizden tüm dünyaya duyurabilmektir.

Asia Minor Studies Dergisi herhangi bir kuruma bağlı olmayan bağımsız, uluslararası hakemli bilimsel bir yayın organıdır. Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda en az iki kez yayınlanan bir dergidir. Tarih, Edebiyat, Dil vb. alanlarındaki araştırmalara yer verilmektedir. Yayın dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, diğer Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça yazılara da yer verilmektedir.



Telif Hakkı-Copyright

Derginin bütün telif hakları dergi sahiplerine aittir.

Yazışma ve Abonelik Soruları İçin-For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Asia Minor Studies
International Journal of Social Sciences
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY)
Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12
Fax: +90 (0348) 822 23 51

Dizin - Indexed

Index Copernicus International (ICI)
<http://journals.indexcopernicus.com>
Central and Eastern European Online
Library (CEEOL)
<http://www.ceeol.com/>
Akademik Türk Dergileri İndeksi
<http://www.akademikdizin.com/>
Directory of Research Journals Indexing
<http://www.drji.org>
Academia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
<http://asosindex.com/journal>
Bilimsel Yayın İndeksi
<http://www.arastirmax.com/>

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences



Sahibi - Owner

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Doç.Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

Baş Editör - Editor-in-Chief

Doç.Dr. Serhat KUZUCU

Editor Yardımcısı - Editorial Assistants

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR

Bölüm Editörleri - Section Editors

Dr.Öğr.Üyesi Gülşen KUM
Dr.Öğr.Üyesi İsmail PEHLIVAN
Dr.Öğr.Üyesi Armağan ZÖHRE
Dr.Öğr.Üyesi Abdühamit KAVAK

Yayın Kurulu - Editorial Board

Prof. Dr. Metin AKİS
Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
Prof. Dr. Mehmet EROL
Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞLULARI
Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT
Doç. Dr. Ozan YILMAZ
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ
Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Doç.Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Dr.Öğr.Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR
Dr. Öğr. Üyesi Murat FİDAN

Sekreter - Secretary

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR

Cilt 8 Sayı 1, Ocak 2020
Vol. 8 Issue 1, January 2020

Web: www.asiaminorstudies.com
E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences

Danışma Kurulu - Advisory Board

Prof. Dr. Orhan DOĞAN
(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)

Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
(Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU
(Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE
(Bakü Avrasya Üniversitesi-Azerbaycan)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
(Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa TURAN
(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Hülya ARSLAN-EROL
(Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES
(Klaipeda Üniversitesi-Litvanya)

Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ
(Uppsala Üniversitesi-İsveç)

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman FİDAN
(Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
(İzmir Demokrasi Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
(Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet EROL
(Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
(Gaziantep Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sinan Tankut GÜLHAN
(Gaziantep Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
(Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Katerina POSOHOVA
(V.I.Vernadsky Crimean Federal
Üniversitesi- Ukrayna)

ASIA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Cilt 8 Sayı 1 - Vol. VIII Issue No. I
Ocak 2020-January 2020

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

TARİH-HISTORY

XX. YÜZYILIN BAŞINDA ŞAH RIZA PEHLEVİ’NİN REFORMLARI EKSENİNDE İRAN’IN MODERNLEŞME ÇABASI / The Efforts of Iran to Modernize Under the Influence of Shah Reza Pahlavi's Reforms at the Beginning of the Twentieth Century

..... 355-371

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Mehmet KOCA

SANAT TARİHİ-ART HISTORY

CAMİ TASVİRLİ YAPILARA KÜTAHYA’DAN BİR ÖRNEK: KOCA SEYFULLAH CAMİSİ / An Example from Kütahya to the Buildings Described in the Mosque: Big Seyfullah Mosque..... 372-385

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Akın TERCANLI

ARKEOLOJİ-ARCHAEOLOGY

AKHAİMENİD DÖNEMİNDE BÜYÜK PHRYGİA VE BÖLGEDEKİ YOL AĞLARI / Greater Phrygia and the Road Systems in the Region During the Achaemenid Period

..... 386-402

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Muzaffer DURAN

EDEBİYAT-LITERATURE

BÂKÎ DİVANI’NDA ATASÖZÜ VE DEYİMLER / Proverb and İdioms in Baki Divan

..... 403-417

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Bülent KAYA

ÖZBEK CEDİTÇİ HAMZA HAKİMZODA NİYOZİY’NİN TİYATRO FAALİYETLERİ VE *ZAHARLİ HAYOT YOHUD ISHK QURBONLARI* (ZEHİRLİ HAYAT YAHUT AŞK KURBANLARI) Piyesi / Uzbek Jadıdist Hamza Hakımzoda Nıyoziy’s Theatre Activities and Play of *Zaharli Hayot Yohud Ishk Qurbonlari* (Zehirli Hayat Yahut Aşk Kurbanları)

..... 418-432

(Araştırma Makalesi/Research Article)

Tugba BİLVEREN

TARİH-HISTORY

XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası

The Efforts of Iran to Modernize Under the Influence of Shah Reza Pahlavi's Reforms at the Beginning of the Twentieth Century

Mehmet KOCA *

Öz

Büyük ve köklü bir geçmişe sahip olan ve asırlardır Türkiye'nin doğu komşusu olan İran, geçen yüzyılın başında Rıza Şah Pehlevi'nin liderliğinde geniş çaplı bir reform hareketine sahne olmuştur. Kaçar Hanedanlığının, devleti ayakta tutabilmek için başlattığı reform hareketleri başarıya ulaşmamış, ülke içeride aşiret isyanlarına, dışarıda ise Rus ve İngiliz müdahaleleriyle yıkılmanın eşiğine gelmiştir. İran, Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan ettiyse de Rus ve İngiliz işgaline uğramaktan kurtulamamıştır. Savaş sonrası yaşanan kargaşa ortamından faydalanan Rıza Şah, Kaçar Hanedanlığını tasfiye edip, Pehlevi Hanedanlığının temellerini atmıştır. Rıza Şah, iktidara gelişyle birlikte yüzyıllardır "Persia" olarak bilinen ülkesinin adı da dâhil olmak üzere askeri, siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda çok ciddi yenilik ve değişiklikler yapmıştır. Zorunlu askerlik yasasıyla birlikte ülkedeki asker sayısını arttırmış, orduyu teknik anlamda modernize etmiştir. Eğitim alanında ülkede ilköğretimi zorunlu hale getirip, çok sayıda okul açmıştır. Karayolu ve demiryolu ulaşımında büyük mesafeler kat edilmiş Trans-İran demiryolunu inşa ettirmiştir. Kılık Kıyafet Yasasını çıkartarak daha modern giysiler giyilmesi ve şapka kullanılmasını sağlamıştır. Bunun gibi birçok düzenlemeye imza atan Rıza Şah, on beş yıllık iktidarı süresince güçlü ve modern bir İran oluşturmanın hayalini kurmuş bunun için uğraş vermiştir. Bu çalışmada İran'ı çağdaşlaştırmak, yeni ve güçlü bir ülke oluşturmak amacıyla Rıza Şah tarafından uygulamaya konulan modernleşme hareketleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Rıza Şah Pehlevi, Modernleşme, Askeri, Ekonomi, Eğitim.

Abstract

Turkey's eastern neighbor Iran, Reza Shah Pahlavi's leadership in recently suffered a large-scale reform movement. Reforms initiated by the Qajar dynasty to sustain the state failed, the country, was on the verge of collapse with tribal rebellions inside and Russian and British interventions outside. Iran declared its neutrality during the First World War and could not survive Russian and British occupation. Taking advantage of the post-war turmoil, Riza Shah liquidated the Qajar Dynasty and founded the Pahlavi Dynasty. When Rıza Shah came to power, he made significant changes in military, political, economic, social and cultural fields including the name of his country known as "Persia" for centuries. With the compulsory military service law, the amount of soldiers in the country has increased and the army has technically modernized. About education, primary education in the country has been made compulsory and has opened many schools. Trans-Iranian railway has been built with great distances in road and railway transportation. The Costume Law has been renewed and more modern clothing and hats have been used. Rıza Shah, who signed many such arrangements, dreamed of establishing a strong and modern Iran during his fifteen years of power and worked for it. In this study, the modernization movements put into practice by Reza Shah in order to modernize Iran and create a new and powerful country are examined.

Key words: Iran, Reza Shah Pahlavi, Modernization, Military, Economy, Education.

Giriş

Bugünkü İran¹ coğrafyasında 1796 ile 1925 yılları arasında hüküm süren Kaçar Hanedanlığı, XIX. yüzyılın ilk yarısında Ruslarla giriştiği savaşların kendi aleyhine

* Dr., İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, mehmetkoca4x4@gmail.com

¹ "Bir ülke ismi olarak İran ilk defa 21 Mart 1935 yılında Rıza Şah'ın yabancı ülkeleri ziyaretinden sonra ülkesine İran yani "Aryenlerin toprağı" olarak adlandırmalarını istemesiyle İran resmen bir devlet adı olarak kullanılmıştır." Bernard Lewis, Ortadoğu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006, s.28; İran adının menşei Pehlevi dilidir ve daha eski şekil olan Ariana'dan iştikak etmiştir; bu da aslında "Aryen" (ariler, aryalar) demek olan bazı kaynaklarda "şereli" tanımlamasıyla geçen bir sıfattır. J.H. Kramer, "Tarihi ve Etnografik Bakış" İslam Ansiklopedisi, 5/2, MEB., Eskişehir 1997, s.1013; "Arya" kelimesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için: Harold Walter Bailey, "Arya", Encyclopedia Iranica, Routledge & Kegan Paul, New York, s.681-683; Nimet Yıldırım "İran Mitolojisi", Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, S.7, (Güz 2002), s.24; Ayrıca <http://www.iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet>; Araplar ise alfabelerinde "p" harfinin bulunmamasından dolayı telaffuz gereği "Pers" kelimesini "Fars" olarak kullanmışlardır.

sonuçlanması üzerine, Avrupalı devletler karşısında ne kadar geride olduğunu fark etmiş ve başta savaş teknolojisi olmak üzere birçok alanda bir dizi modernleşme hareketi başlatmıştır. Devleti modernleştirmeye yönelik yapılan reform hareketleri devletin gerek kendi içerisinde gerekse İngiltere, Rusya ve Osmanlı ile yaşadığı siyasi çekişmeler dolayısıyla sonuçsuz kalmış ve devleti yıkıma götüren süreç durdurulamamıştır. (Sümer, 1995:53-54) Kaçarların yıkılmasıyla birlikte ülkenin bu modernleşme süreci de bir süreliğine kesintiye uğramıştır. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında İran'da yaşanan kargaşa ve otorite boşluğundan faydalanan ve İngilizlerin de desteğini arkasına alan Rıza Han bir askeri müdahale ile önce kendini Serdar-ı Sipah (Genel Kurmay Başkanı) hemen ardından Başbakan ve nihayet 1925 yılında meclisin ortak kararıyla Şah ilan ederek İran tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır.² Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte kırsalda, aşiretler arasında yaşanan tecavüz ve yağmalar son buldu. Rıza Şah'ın ülkede sağladığı bu sükûnet ortamı halkın ona karşı sevgi, hayranlık ve bağlılık hislerini güçlendirdi. (Gürakar, 2012: 238) Böylelikle Şah'ın iktidar dönemi arkasında güçlü bir halk desteğiyle başlamış oldu.³

Rıza Şah on beş yıl süren iktidarı boyunca İran'ın güçlü bir ulus devlet olması için büyük çaba sarf etmiştir. Siyasi, sosyal, askeri ve ekonomik alanlarda köklü ve geniş kapsamlı değişiklikler yapmıştır. Rıza Şah, bu modernleşme hareketlerini gerçekleştirirken Türkiye'deki çağdaşı olan Mustafa Kemal, onun en büyük esin kaynağı olmuştur. Rıza Şah'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret esnasında gördükleri onu modernleşme konusunda daha da heyecanlandırmıştır. Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden 1941 yılında oğlu lehine tahttan çekilmesine kadarki sürede İran modernleşme anlamında büyük mesafe kat etmiş, modern ve çağdaş bir ülke olma idealine yaklaşmayı hedeflemiştir.

Ekonomi Alanındaki Modernleşme Çalışmaları

Ulaşım ağlarının geliştirilmesi ve Trans-İran demiryolu

Dağlık İran coğrafyasında gerek halkın merkeze ulaşımı gerekse hükümetin merkezden uzak kasaba ve köylere ulaşım imkânı oldukça kısıtlıydı. Ülkenin ulaşım ağı o kadar yetersizdi ki Horasan veya Huzistan vilayetlerine gitmek isteyenler komşu ülke topraklarını kullanmak zorundaydılar. Ulaşım ağına duyulan ihtiyacın gerekliliğini fark eden Rıza Şah, devlet bütçesinden geniş bir bölümü ulaşım ve taşımacılık alanına ayrılmasını sağlamıştır. 1927'de İran'da ancak 8.500 km araç sürülebilir yol varken, bu rakam 1938'de 24.000 km'ye ulaşmıştır. Karayolları ağının gelişmesi ekonominin gelişmesine ve bütünleşmesine katkı sağlamış, transit geçişlerin süresini ve maliyetini önemli ölçüde azaltmış ve ülkenin her tarafına erişilebilirliği arttırmıştır. Rıza Şah döneminde ulaşım adına gerçekleştirilen diğer bir konu da demiryolları olmuştur. Hazar Denizi'nin en kalabalık limanı ile Basra Körfezi arasında mevcut bir demiryolu hattı bulunmamaktaydı. Olası bir Rus ya da İngiliz istilası ülkenin en aktif ekonomik merkezlerinden bazılarını devre dışı bırakıyordu.

http://www.iranchamber.com/literature/articles/persian_parsi_language_history.php; (E.T. 25.07.2019); Cevad Hey'et, "İran", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XII, İstanbul 1995, s.174.

² Şah Rıza Pehlevi'nin siyasi, sosyal ve askeri hayatı hakkında bilgi için bkz. Gholam Reza Afkhami, *The Life and Times of the Shah*, University of California Press, California 2009; Hassan Afra, "Reza Shah Pahlavi", *Encyclopedia Britannica*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/500867/Reza-Shah-Pahlavi> (E.T. 01.08.2019)

³ "Rıza Han'a duyulan bu sevgi ve hayranlık sadece köylüler arasında değil, şehirde tüccarlar arasında da başlamıştı. "Rıza Şah'ın ülke çapında dört yıl içerisinde tesis ettiği siyasi istikrarın, ekonomik faaliyetlerini güven içinde yürütebiliyor olmaları sebebiyle tüccarlar nezdinde memnuniyetle karşılandığının altı çizilmelidir. Zira gerek Tahran Çarşısı'nın önde gelen 256 tüccarının Rıza Han'ın başbakan atanması hususunda Ahmet Şah'a yazdıkları dilekçeler gerekse de Tebrizli tüccarların 1925 yılında Ahmet Şah'ın yerine Rıza Han'ın getirilmesine ilişkin meclise gönderdikleri telgraflar söz konusu desteğin açık bir kanıtı olarak yorumlanabilir." T. Gürakar, a.g.e., s. 238.

Kuzey-Güney istikametli Trans-İran demiryolu askeri seferberlik etnik ve kabile isyanlarına ordunun merkezden erişimine yardımcı oluyordu. Trans-İran demiryolu inşası İran için büyük bir proje olmuştur. Ama İran'ın bunu finanse edebilecek ekonomik kaynakları henüz bulunmamaktaydı. Proje yabancı ülkelerin gücüyle yapılıyor gibi görünmemesi için farklı uluslararası firmalara verilmiş; projeleri, Amerikan ve Alman firmaları tarafından, inşaatı ise İskandinavyalılar tarafından tamamlanmıştır. 1925'te ülkede toplam 250 km demiryolu bulunurken, 1927 ile 1938 yılları arasında Hazar Denizi'ni Basra Körfezi'ne bağlayan Trans-İran demiryolu sayesinde bu hatta 1394 km. daha ilâve yapılmıştır. Üzerinde 4700 köprü ve 240 tünel bulunan bu hat 1938 yılında işletmeye açılmıştır. (Djalili ve Kellner, 2011: 71) Bu yatırım, 1926'da devletin tekeline aldığı çay ve şeker ithaline konan özel vergiler sayesinde finanse edilmiştir. Ulaşım alanındaki bir başka çalışma deniz taşımacılığı alanında olmuştur. 1940 yılında bir Alman firması tarafından Pehlevi (Enzeli) Hazar limanının yapımı gerçekleştirilmiştir. Hava yolu taşımacılığının geliştirilmesi de Rıza Şah'ın iktidar döneminin başında gerçekleştirilmiştir. İran'ın ülke içi ve ülke dışı hava yolu ulaşımını sağlayan, Iran Air'in temelleri Alman firması Junkers'in yardımıyla 1920'li yıllarda atılmıştır. (Djalili ve Kellner, 2011: 72) Posta ve haberleşme 1923 yılında Belçikalı uzmanların yardımıyla düzenlenmiş, telgraf, telefon ve radyo haberleşmesi hükümetin himayesinde genişletilmiştir. 1931 yılında İran Devlet Telgrafi, Doğu Telgraf Bakanlığı ve Hint-Avrupa Telgraf şirketine ait tüm malzemeleri devralmış ve uluslararası hatlarda çalışmaya başlamıştır. Tahran'da hatlı telefonun kullanılması ve devlet tarafından kurulan radyonun İran'da yayın hayatına başlaması tam olarak 1930'lu yılların sonlarında gerçekleştirilmiştir.

Toprak reformu ve tarımda modernleşme

İran'da Osmanlı'nın tımar sistemine benzer "tiyul" adı verilen bir toprak sistemi mevcuttu. Meşrutiyetin 1906 yılında ilanından sonra bu sistem kaldırılarak yerine mülkiyet kanununun onaylanması, toprak aristokrasisinin iktisadi gücünü arttırmıştır. İran, geniş bir tarım ülkesi olmasına rağmen, tarım sektörüne yönelik bir reform programı uygulamaya konulmamıştır. Toprak reformu gibi temel bir konuda hiçbir ilerleme kaydedilmemiş, bu durumdan büyük toprak sahipleri ile boy seçkinleri fayda sağlarken, tarımla uğraşan köylülerin yaşam şartlarının iyileştirilmesi düşünülmemiştir. Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden sonra ilk hükümetler, toprak reformunun önemini farkındaydı. 1930'ların sonunda, sanayileşme, Trans-İran demiryolunun inşası ve tarım sektörünün önemini anlaşılması hükümeti bu konuda motive etti. Kasabalar arası mesafelerin uzunluğu, kötü durumdaki kara yolu ve demir yolu gibi ulaşım hatları, tarımın mekanize olması karşısında büyük bir engeldi. Ülkedeki değişim, modernleşme ve ekonomik büyümenin faydaları bu sebeple istenildiği şekilde köylüye ulaştırılamadı.

Sanayileşme hamlesi yeni bir iş gücü yaratarak büyük şehirlerin karakterini değiştirdi. Köyden kente yoğun bir göç başladı. Tahran'ın 1922 yılındaki nüfusu 196 bin iken, 1941'de 700 bine yükseldi. (Cleveland, 2008: 213) Öte yandan Rıza Şah, köylülerin yaşam şartlarını iyileştirmek adına herhangi bir düzenlemeyi hayata geçiremedi. Hatta vergi yükümlülükleri artırılıp, zorunlu askerlik hizmetinin gelmesiyle birlikte, köylünün devlete karşı olan sorumluluğu daha da arttı. Şah'ın göçebelerle ilgili tutumu da özellikle çok sert oldu. Çobanlıkla geçinen göçebelik yasaklandı ve bu tedbirin insani ve ekonomik maliyetine dikkat edilmeden göçebeler yerleşik olmaya zorlandı. Saltanatı döneminde tarım alanındaki bilanço zayıf olmakla beraber, gerçekleştirilen ilerlemeler (şeker pancarı, pirinç, çay, tütün, ipek üretimi) çoğunlukla Şah'ın el koyduğu Hazar eyaletlerindeki (Mazanderân, Gilân, Gorgarj) çok sayıda arazinin işletilmesinden kaynaklanıyordu. İran da 1920'lere kadar bir toprak hukuku yoktu. İran'da toprak mülkiyeti, ticari tarım ürünlerinin Batı tarafından talep edilmesiyle büyüdü. 16 Kasım 1937 tarihindeki Kalkınma Planı, tarımsal kalkınmayı teşvik etmek için oluşturuldu. Fakat bu kalkınma planı büyük toprak sahipleri tarafından yönetildi.

(Çakmak, 2002: 97) Rıza Şah, tarım sektörünü ve köylüyü yeniden daha iyi yöntemlerle organize etmek istiyordu. Bu kapsamda birtakım girişimlerde bulundu. 1929 yılında modern tarımsal uygulamaları hayata geçirmek için Karaj Tarım Üniversitesini, 1939 yılında da serum üretimi için Veteriner Araştırma Enstitüsünü kurdu. “Ez şotor be motor / Deveden motora” sloganıyla ülkede mekanize tarım faaliyetlerinin gelişmesine yönelik bir kampanya başlattı. Fakat bu motorlu araçların çok pahalı olması ve halkın bunu alacak mali gücünün bulunmaması ayrıca bu araçlarla ilgili hiçbir bilgi ve tecrübeye sahip olmamaları sebebiyle köylüler devalerinden vazgeçmek istemediler. Aslında tarımsal faaliyetler için 1940 yılında başlatılacak bir beş yıllık plan hazırlanmıştı. Ancak II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle bu çalışma başlamadan son bulmuştur. Şah, ülke yönetimindeki gücünü arttırdıkça vergi tekellerini, sanayi kuruluşlarının gelirlerinden elde edilen kârları, önemli miktarda nakit parayı ve büyük çapta tarım ve orman arazisini kendi eline aldı. (Gerede, 1952: 235-238) Rıza Şah zaman içerisinde ülkenin en büyük toprak sahibi oldu ve toprak aristokrasisiyle olan bağlarını güçlendirmek için onlardan birinin kızını kendisine üçüncü eş olarak aldı; kızını da yine onlardan biriyle evlendirdi. (Cleveland, 2008: 213)

Sanayi ve ticaret: yeni fabrikalar ve bankaların kurulması

Rıza Şah’ın iktidara gelmesiyle birlikte İran’da yeni ekonomik sistem, ticaret ve yarı sanayileşme oldu. Şah, ulusal sanayinin gelişmesi için yerel sanayinin yurt dışından gelen ucuz mamul mallar karşısında korunması maksadıyla gümrük vergilerinin yeniden düzenlenmesi ve denetlenmesine karar verdi. XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa etkisi ticaret vasıtasıyla İran’a girmiş, Avrupalıların ürettikleri malları başka ülkelere satma düşüncesi İran ve benzeri ülkelerde ithalatın hızını arttırmıştır. 1919 ve 1929 yılları arasında ülkede müdahalesiz devam eden serbest ticarete, 1930 ile 1940 yılları arasında hükümet denetimleri damgasını vurdu. Özellikle Rusya’nın İran mallarını almak için gösterdiği ticari yakınlık Rusya’yı İran’ın doğal ticari ortağı yaptı. Rusya’nın bu ticari yakınlığı ve ayrıcalığı 1930 yılına kadar devam etti. Bu tarihten itibaren İran kendi dış ticaret tekeli kurmaya başladı. Yabancı işletmeler için devlet tekeliyle İran pazarına erişim oldukça zor oluyordu. (Çakmak, 2002: 98) Dış ticaret konusunda devlet sanayileşmesini korumak için tekeller oluşturmuş ve para değerini kontrol altına alarak sonuçta SSCB ve Almanya gibi zayıf dövizli olan ülkelerle ekonomik bağlarını güçlendirmişti. 1930’lu yıllarda bu iki ülke İran’ın dış ticaretinde önemli pay sahibi olmuştu. Avrupalı tüccarlarla imalatçılara hukuki ve iktisadi avantajlar sağlayan kapitülasyonlar da 1928 yılında kaldırdı. 1930 yasası olarak bilinen döviz kontrolü de yine adının anıldığı tarihte yürürlüğe girmiştir. “Kran” adı verilen eski para birimi Mart 1932 yılında gümüşe dayalı “Riyal” olarak değiştirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş aşamasında uyguladığı devletçilik politikası İran’da da kabul görmüştür. Ticaret kanunları kabul edilerek 1930’da ülkenin ilk ticaret odası kurulmuş, akabinde 1937 yılında da Ticaret Bakanlığı oluşturulmuştur. (Djalili ve Kellner, 2011: 74) Dış ticaret denetimleri sonucu tarımsal ihracattan ülkeye para girişi olmuş bu da riyalin değer kazanmasına sebep olmuştur. İkili ticaretin değerlendirilmesine paralel olarak yaşanan artış fiyatlara yansımıştır. Altın Yasası 1930 yılında kabul edilmiştir. Yine bu yıl 1929 Dünya Ekonomik bunalımının etkisiyle gümüşün değer kaybetmesi riyal ile yapılan ödemeleri ve fiyatları olumsuz etkilemiş, bu durum savaş sonrasında da devam etmiştir.⁴ (Gunderson, 2004: 16-20) 1927 yılında kurulan Bank Melli (Milli Banka) devletin ticaret maksatlı kurduğu bir bankadır. Bank Melli o döneme kadar British Imperial Bank’ta olan para basma yetkisini de devralmıştır. (Gürakar, 2012: 242) 1937 yılına kadar İran’da kurulan tüm bankalar Bank Melli’nin imtiyazlarıyla kuruldu. Ulusal Bankanın kuruluşundan sonra, ihracat ve ithalat kotaları devlet kontrolü altına alındı. Özellikle Rus tekstil mallarına karşı oluşan bağımlılığı azaltmak amacıyla tekstil

⁴ 1929 Dünya ekonomik bunalımı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Cory Gunderson, The Great Depression, Abdo Publishing, Minnesota 2004.

fabrikaları açıldı. Üretim sadece halı ve ipek giysilerle sınırlıydı. (Çakmak, 2002: 99) Sigara, puro üretimi ve dağıtımını kontrol etmek için devlet tütün tekeli kurdu. Tütün haricinde tekstil, şeker, çimento, kibrit ithalatını ve motorlu araçların dağıtımını hükümetin kontrolü altına aldı. Petrol rafinerilerinin kira gelirleri, vergi borcu gecikmiş olanlardan alınan paralar, yüksek gümrük vergileri ve tüketim mallarına konan yeni vergiler, tüccarların ihracat yapma talepleri karşısında, kazançlarını Bank Melli'ye yatırmaları karşılığında onlara ticaret lisansının verilmesi gibi yapılan tüm bu mali düzenlemeler, demir yollarının inşası, yurt dışında eğitim gören öğrencilerin ödenekleri, askeri teçhizat alımı ve birtakım malzemelerin sübvansiyonu elde edilen bu gelirler sayesinde sağlanmıştır. (Abrahamian, 2011: 90) Diğer gelirlerin artışı da Maliye Bakanlığı içinde etkili bir vergi toplama sistemi kurmak üzere ülkeye getirilen Amerikalı vergi uzmanı William Morgan Shuster'ın⁵ (Lorentz, 2007: 313) rafa kaldırılmış projesini yeniden uygulamaya koymak üzere baş huznedarlığa yine bir Amerikalının, Arthur Millspaugh'un getirilmesiyle başladı. Millspaugh 1922'de ülkeye ayak bastığında şüpheli kimseler ona *"işi öğrenmesi için üç ay, çalışmalarını hayata geçirmesi için üç ay ve hayal kırıklığı içinde ülkeden ayrılmadan önce maaşını almak için de üç ay"* süre tanıdıklarını belirtiyorlardı. Fakat Millspaugh, beş yılda beş yılda yepyeni bir hazine kurmayı, vergi toplamada iltizam sistemini kaldırmayı, vergi oranlarını güncelleştirmeyi, afyon satışlarını sıkı denetim altına almayı ve bir o kadar önemli bir işi, müstafileri tam kadrolu memur yapmayı başarmıştı. İran'ın ilk kapsamlı yıllık bütçesini hazırlaması da uzun sürmedi. Bunların hepsinde Rıza Şah'tan büyük destek aldı, ta ki Şah ülkede bir tek şaha yer olduğuna karar verene kadar. (Abrahamian, 2011: 90)

İran'da serbest ticaret, 1828 Türkmençay Antlaşmasından itibaren başlamıştır. (Karadeniz, 2012: 293) Rıza Şah, şeker, çay ve tütün ürünlerinin üretimi ve geliştirilmesi meselesini yakından takip etti. 1936 yılında bir çay kurutma fabrikası kuruldu. 1939 yılının mart ayında uygulanmaya başlanan yeni kanunla, tüm kamu görevlileri, sadece üretilen yerli malları satın almak zorundaydılar. Rıza Şah'tan önce şeker pancarı ile ilgili hiçbir girişimde bulunulmamışken onun dönemiyle birlikte iklim ve toprak koşullarına uygun yerli şeker pancarı yetiştirilmeye çalışıldı. Yine 1930 yılında ziraat bankası çiftçiler için düşük faizli uzun vadeli kredi sağlamak için kuruldu. Bu yıllarda yeni bir orman fakültesi açılarak mevcut ziraat fakültesi de genişletildi. Bölgesel tahıl dağıtımını ve toplanması için 1936 yılında bir plan yayınlandı.

Petrol gelirleri

Petrol, XX. yüzyılın başından itibaren İran'da önemli bir ticari sektör haline geldi. Ülkenin güneyinden elde edilen petrol ülkenin kuzeyindeki Rusya'ya ihraç ediliyordu. İlk petrol arama imtiyazı 1901 yılında bir Avusturyalı olan William Knox D'Archy'e verildi. 1908 yılında D'Arcy şirketinin petrolün varlığına kesinlik kazandırmasıyla 1909 yılında kurulan Anglo-Persian Oil Company'nin (APOC) hisselerinin yüzde elli birini İngiliz hükümeti satın aldı. Böylelikle daha I. Dünya Savaşı başlamadan İran petroleri İngiliz hükümetinin kontrolü altına girdi. D'Archy İran'ı petrol üreten büyük dünya ülkelerinden biri yaptı. 1909 yılında kurulan Anglo-Persian şirketi (Lorentz, 2007: 28) hükümet çalışanlarına ve İran'daki menfaatlerini korumak için yerel Bahtiyari⁶ (Özgüdenli, 2016: 161) liderlerine ödeme dahi yapmıştır. 1911 yılında damlamaya başlayan ve 1921-1922 döneminde ancak

⁵ W.Morgan Shuster Amerikalı finans uzmanı, avukat ve yayıncıdır. 1911 yılında Şahın daveti üzerine İran'a gelerek İran maliyesini ve vergi sistemini düzenlemek için çalışmıştır. Vergi toplamak üzere özel bir jandarma birliği kurmuştur. Yaptığı mali düzenlemelerden rahatsızlık duyan Rusya'nın baskıları sonucu sekiz ay sürdürdüğü bu görevinden alınmıştır. J. H. Lorentz, a.g.e., s. 313; Ayrıca Morgan Shuster ve İran'da yaptığı çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için; W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia*, New York 1912.

⁶ İran'ın güneybatısında yaşayan mahalli bir topluluktur. Bugünkü İran coğrafyasında yaşayan ve Lurlar olarak bilinen topluluğun bir alt koludur.

583.960 sterlini bulan petrol gelirleri 1930-31'de 1.288.000 sterline, 1940-41 arasında da 4 milyon sterline ulaşmıştı. (Abrahamian, 2011: 90) İki ülke arasındaki anlaşmazlıklar ise 1915 yılında başlamıştır. 1929 dünya ekonomik krizi nedeniyle 1931-1932 yıllarında İran'ın petrolden aldığı pay düşmüştür. İran bu olaydan şirketi sorumlu tutarak, Kasım 1932'de Şah'ın emriyle bu imtiyazlar iptal edilmiştir. Avrupalı bir şirkete karşı bu sert çıkış, Şah'ın ülkedeki prestijini arttırmıştır. İngiltere konuyu Milletler Cemiyetine taşısa da Milletler Cemiyetinden çıkan karar gereği şirket İran hükümetine daha yüksek bedeller ödemeyi, İran ise imtiyaz süresini 30 yıl daha uzatmayı karşılıklı kabul etmişlerdir. (Goldschmidt ve Davidson, 2008: 317; Djalili ve Kellner, 2011: 73) Böylelikle İngiltere ile 1933 yılında 60 yıl sürecek yeni bir antlaşma imzalanmıştır.⁷ Rıza Şah döneminde ülkenin maden kaynaklarının (kömür, antimon, manganez, tuz, demir oksit) işletilmeleri de gerçekleştirilmiştir. (Djalili ve Kellner, 2011: 73) Meclis tarafından kabul edilen, tüm madenlerin sınıflandırılması ve ayarlı maden haklarının mülkiyeti ile ilgili hükümet politikası, 1939 yılına kadar belirsizliğini korumuştur. Bu kanundan sonra Hollandalı bir araştırma ve madencilik şirketi ile bir sözleşme imzalanmıştır. İran, ihtiyaçlarını karşılamak için yetersiz olduğu çimento fabrikası ve ağır sanayi alanları için batı teknolojisine bağımlıydı. Çünkü demir çelik üretimi için tesisler mevcut değildi. Rıza Şah öncelikli bir demir döküm, demiryolu ve inşaat işleri için bir çelik fabrikası kurulmasına karar vermiş, bu maksatla ağır sanayi ve makine temini için Almanya ve Çekoslovakya'nın yardımına başvurmuştur. Projeyi inşa eden Alman uzmanların İran'dan ayrılmaları üzerine inşa edilen bu çelik döküm fabrikası tamamlanamamıştır. (Çakmak, 2002: 103)

Tablo 1: Devlet bütçeleri 1925-26 ve 1940-41 (milyon kran/riyal).

| | 1925-26 | 1940-41 |
|-------------------------------------|---------|---------|
| Gelir | | |
| Toplam | 245 | 3,613 |
| Doğrudan Vergi | 34 | 75 |
| Yol Vergileri | 20 | 85 |
| Dolaylı Vergiler Toplamı | 36 | 180 |
| Gümrük | 91 | 298 |
| Harcamalar (Başlıca Bakanlıklar) | 245 | 4,333 |
| Savaş | 94 | 565 |
| Maliye | 30 | 265 |
| Eğitim | 7 | 194 |
| Sanayi | - | 992 |
| Tarım | - | 121 |
| Ulaşım | - | 1092 |
| Bütçe Açığı | - | 71 |

Kaynak: Abrahamian, 2011: 93.

Eğitim Alanında Modernleşme

Eğitim öğretimin birleştirilmesi ve yeni müfredat

İran'da eğitim alanındaki yenileşme hareketleri XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzanmaktadır. Bu yenileşme hareketlerini, 1851'de Darü'l Fünun'un kurulmasını, dokuz yıl sonra 1860 yılındaki Eğitim Bakanlığının da öncüsü olan Bilim Vekâletinin kurulması takip

⁷Prens Süreyya yapılan bu antlaşma sonrası topraklarında petrol bulunan aşiretlere Rıza Şah'ın yeni teklifini ve bu toprakları elde etmek için neler yaptığını anılarında geniş bir şekilde anlatmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Prens Süreyya, Sürgündeki Prens Süreyya, (çev. Şirin Rövshev), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 19.

eder. Yüzyılın sonuna gelindiğinde hükümet üç okul daha açmıştır. Bunlardan ilki gayesi diplomat yetiştirmek olan Dış İşleri Bakanlığına bağlı Siyaset İlmî Mektebi, diğer ikisi ise askeri okullardır. (Çakmak, 2002: 110) 1906 yılında İran'da 14 olan yeni tip ilkokulların sayısı, 1911 yılına gelindiğinde 123'e ulaşmıştır. Eski tip okullarda ulemanın nezaretinde din dersleri ağırlıklı program olarak uygulanırken yeni okullarda din derslerinin yanında matematik, geometri, tarih, coğrafya, mantık, Arapça, Fransızca, gibi dersler de okutulmaya başlanmıştır. Ulema, toplum üzerindeki etkisini ve otoritesini azaltmasından ötürü bu yeni okulların açılmasına karşıydı. Bu sebepten halka yeni okullarla iş birliği yapmama çağrısında bulunuyor, çocuklarının bozulacağı, Şiilikten ayrılacağı mesajını yayıyor ve halktan da olumlu tepkiler alıyordu. Ulemanın, Rıza Şah döneminde yapılan tüm modernleşme hareketlerine yönelik muhalifliğinin temelinde, halk üzerindeki gücünün kırılmasında büyük etkisi olan eğitim faaliyetlerine yönelik yapılan değişiklikler gelmektedir. (Ahavi, 1990: 75-76) Rıza Şah döneminde yapılan en başarılı reformlar eğitim alanında yapılan reformlar olmuştur. Ona göre sosyal reform eğitim demektir. (Goldschmidt ve Davidson, 2008: 317) Rıza Şah'ın eğitimi modernleştirme yönündeki çabası, ülkesine kattığı en büyük kazanım olmuştur. Rıza Şah, iktidara geldiği dönemde İran'da eğitim sisteminin durumu pek parlak değildi. Hatta mevcut ihtiyaçları dahi karşılamakta zorlanıyordu. 1923 yılında devletin, özel şahısların, dini vakıfların, misyonerlerin ve dinsel azınlıkların idaresindekiler dâhil İran'daki öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin sayısı 91.000'i geçmezdi. Devlet okullarında bu sayı 12.000'di. Toplam okul sayısı ancak 650 kadardı. Bunların 250'si devlet okulu, 47'si misyoner okulu ve 200'den fazlası da din adamlarının idare ettiği mektep (din eğitimi veren ilkokul) ve medreselerdi. (Abrahamian, 2011: 112) Durumun farkına varan hükümet bu eksikliği gidermek amacıyla ilk olarak eğitime daha fazla fon ayırarak işe başladı. Ardından dinsel azınlık okulları, misyoner okulları ve din adamlarının idare ettiği mektep ve medreselerin tümü devletleştirilerek milli eğitim sistemine dâhil edildi.⁸ (Cleveland, 2008: 212) Önceleri Milli Eğitim'e bağlanan yabancı ve misyoner okulları 1940 yılında tamamen hükümete devredilmiştir. (Savory 1997: 4) İlköğretim için altı yıllık bir program hazırlandı ve ilköğretim zorunlu hale getirildi. Haftada otuz saatlik yeni bir müfredat hazırlandı. Bu müfredat içerisinde Farsça konuları (okuma-yazma, kompozisyon, hat, dilbilgisi) din eğitimi, aritmetik ve tarih konuları vardı. 1930 yılında müfredata yurttaşlık bilgisi ve beden eğitimi dersleri de dâhil edildi.

Devletin eğitim sistemi Fransızların birer yıllık altı sınıftan oluşan ilk ve orta dereceli lise modeli örnek alınarak hazırlanmıştır. Ülke genelinde aynı müfredat takip edilip, aynı ders kitapları okutulmuş ve yalnızca Farsça eğitim dili kullanılarak eğitim birliği ön plana çıkartılmıştır. Daha önceden dini cemaat ve misyoner okullarında izin verilen Farsça dışındaki diller tamamen yasaklanmıştır. İzlenen bu politika azınlıkların dilini de Farsçalaştırmaya başlamıştır. (Abrahamian, 2011: 112) 1925'ten sonra ilköğretim geçmiş yıllara nazaran daha az ihmal edilir hale geldi. Kızlar için dikiş ve çizim derslerinin olduğu daha basit bir programlar hazırlanmıştır. 1926 yılında orta öğretim mezunları askerlikten bir yıl süreyle muaf tutulması kararlaştırıldı. 1928 yılında Eğitim Bakanlığı ders kitapları yayınlamaya başladı. (Çakmak, 2002: 112) Bu kitaplar ihtiyaç sahibi öğrencilere ücretsiz, diğerlerine ücret karşılığında verildi. Eğitimde bu öngörülenlerin yapılmış olması, 1933 yılında anaokullarının açılmasını mümkün hale getirdi. Yine bu yıllarda orta öğretim öğrencilerinin öğrenim ücretlerinin devlet tarafından karşılanması, mecliste yoğun tartışmalar eşliğinde görüldü.

⁸ Eğitim Bakanlığı bünyesinde toplanan ve ulemaların gözetiminde eğitim yapan mektep ve medreseler İran'da hiçbir zaman kapatılmadı. Orta düzey medreselerde öğrenci sayısının azalmasına rağmen Rıza Şah'ın iktidar döneminin sonuna doğru dini okullarda 1926'dan bile daha çok öğrenci vardı.

Tablo 2: 1925 ile 1940 Yılları ilköğretimdeki büyüme oranı.

| Yıl | Okulların | Kayıtlı Öğrenci | Mezun Sayısı | | Toplam | Öğretmen |
|-------------|-----------|-----------------|--------------|-------|--------|----------|
| | Sayısı | Sayısı | Erkek | Kız | | Sayısı |
| 1924-25 | 3.285 | 108.959 | 1.496 | 380 | 1.876 | 6.089 |
| 1939-40 | 8.281 | 457.236 | 10.442 | 3.367 | 13.809 | 13.078 |
| Artış Oranı | %2,5 | %4 | %7 | %9 | %8 | %2 |

Kaynak: Arasteh, 1962: 57.

Yeni okulların açılması, halk eğitimi ve üniversite eğitimi

1925 yılında İran'ın ilk ticaret okulu, bunu takip eden yıllarda öğretmen okulu, tıp fakültesi, eczacılık ve hukuk fakülteleri, ziraat okulu, siyaset bilimi ve dış hekimliği fakülteleri açılmıştır. Bunlara ek olarak Tahran'da bir Amerikan koleji, iki Fransız okulu ve Savunma Bakanlığının bünyesinde bulunan bir harp okulu, bir havacılık okulu ve bir de telgraf okulu bulunmaktadır. Ticaret ve Sanayi alanındaki modernleşme hareketleri kapsamında ülkede faaliyet gösteren birçok yabancı şirket, İran vatandaşlarına yönelik bir dizi teknik eğitim programı düzenlemiştir. Türkiye'de 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumunun muadili olarak İran'da 1933'te Fars Dili Akademisi (Ferhengistan) kurulup, bütün yayınlarda Arapça terimlerin yerine Farsça karşılıkların kullanılmasına başlanmıştır.⁹ (Eren, 2006: 89-100; Garthwaite, 2011: 210) İran'da kültürel çalışmalar yapmak üzere yine Türkiye'de Türk Tarih Kurumu adıyla kurulan kurumun bir benzeri olarak Düşünceyi Geliştirme Kurumu kurulmuştur. (Çakmak, 2002: 118) 1935 yılında Tahran Üniversitesinin kurulması, eğitim alanında ki bu gelişmelerin doruk noktası olmuştur.

Yapılan bu hızlı ve geniş çaplı eğitim reformlarının en büyük problemi bu reformların uygulayıcıları olan öğretmenlere duyulan ihtiyaç olmuştur. İran'da 1918 yılında kurulan öğretmen okulundan 1922 ile 1923 yılları arasında mezun olan öğretmen sayısı 180, tüm ülke genelinde görev yapan öğretmen sayısı ise 5469'dur.¹⁰ (Esendal, 1999: 76-77.) Öğretmenler düşük ücret ve zorlu çalışma şartlarında görev yapıyor, erkek öğretmenler bir yıl çalışmalarının ardından hemen askere alınıyorlardı. Öğretmen yetiştirmenin önemini kavrayan hükümet, 1934 yılında Öğretmen Yetiştirme Yasasını hazırladı. (Arasteh, 1962: 86-96) Başlangıçta İran'da sadece bir adet öğretmen okulu bulunuyordu. 1941 yılında bu sayı 36'ya çıktı. (Djalili ve Kellner, 2011: 75) Alınan önlemler sayesinde 1931 yılında devlet okulları ve özel okullarda toplam öğretmen sayısı 11.555'e ulaştı. Fakat bu öğretmen artışına paralel olarak okul ve öğrenci sayısı da her yıl katlanarak artmaktaydı. Dolayısıyla ulaşılan bu rakamlar ihtiyacın kapanmasına yetmedi. 1922'de ilköğretimde okuyan öğrenci sayısı 43.025 iken 1930 yılında bu sayı 126.052'ye ulaşmıştır. Fakat en iyi ve en yeni okullar kentlerde kurulurken kırsal alanlar ihmal edildi. Bu sebeple 1930'ların sonunda devlet eğitim seviyesini arttırmak, okur-yazar oranını yükseltmek için yurt çapında genel bir okuma yazma kampanyası başlattı. 1937 yılında Eğitim Bakanlığının sorumluluğunda akşam okullarında on sekiz ile kırk yaş arası okuma yazma bilmeyen vatandaşlara okuma yazma ve matematik kursları verildi. Bu eğitime katılmak zorunlu tutuldu. Aynı yıl Eğitim Bakanlığının açıkladığı rakamlara göre otuz üç merkezde toplam 90 bin yetişkin bu eğitimlere katılmıştır. Bu sayı 1940 yılında 160 bine yükselmiştir. Buna ek olarak 1937'de yetişkinler için 22 orta dereceli okul açıldı. Askerlik hizmeti sayesinde pek çok İranlı erkek Farsça okuma ve yazmayı öğrendi. Subaylar askerlerine okuma yazma ve temel aritmetik öğretmekten sorumluydu. Bir

⁹ 1934'te Atatürk'ün konuğu olarak ülkemize gelen Rıza Şah Pehlevi, dil inkılabına tanık olmuş, ülkesine döner dönmez bir dil akademisi kurmuştur. Bu kuruluş 1935-1941 yılları arasında 2400'den fazla sözcüğe karşılık bulmuştur. H. Eren, a.g.m., s. 100.

¹⁰ Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Mahmud Şevket Esendal anılarında Tahran'a atandığı yıl yani 1925 yılında Tahran'daki muallim sayısının 1465 olduğunu bunun 1015'inin erkek, 450'sinin de kadın olduğunu yazar. Ayrıca 76 erkek mektebi, 50 de kız mektebi olduğunu; okuyan erkek çocuk sayısının 14.004, kız çocuk sayısının ise 1292 olduğunu yazar. M. Ş. Esendal, a.g.e., s. 77.

asker iki yıllık görevi süresince bunları öğrenmezse birim komutanı rütbe alamıyordu. (Goldschmidt ve Davidson, 2008: 317) 1920'lerin başında okuma yazma bilmeyenlerin ülke genelindeki oranı %90 iken, 1930'lara gelindiğinde bu oran %80'e düşmüştür. (Çakmak, 2002: 113) 1938 yılında Tahran Belediyesinin yayınladığı kararname ile kasap, restoran, fırıncı, otel vb. alanlarda istihdam edilecekler için okuma yazma şartı aranacaktır. Kadınların eğitimini geliştirmek için yapılan çalışmalarda önemli mesafeler kat edildi. 1925 ile 1926 arası Tahran'da 475 erkek öğrenci mezun olurken 120 kız öğrenci mezun olmuştur. 1930 yılında tüm ülkede orta dereceli okullardaki öğrenci sayısı 150 bin iken bunun 35 binini kızlar oluşturmaktaydı. (Cronin, 2003: 133) Görüldüğü gibi öğrenci sayısındaki artış erkek mevcuduyla sınırlı kalmamış, kız öğrenci sayısında da belli bir oranda artış görülmüştür. Fakat kız öğrenci sayısındaki bu artış başkentten uzaklaştıkça düşüş göstermekteydi. İranlı kadınların eğitim hayatından paylarını almalarıyla beraber sosyal hayat içerisindeki konumları da değişmeye başlamıştır. Bu dönem İran'da, hedefleri arasında kadınlar için okuma yazma ve el sanatları kursları açmak, hayat kadınlarını topluma kazandırmak gibi önemli sosyal projeler olan kadın dernekleri kurulmaya başlamıştır.

İran'da bir üniversite kurma fikri uzun zamandan beri konuşulup tartışılıyor, fakat bir türlü hayata geçirilemiyordu. Bu durum 1934 yılında Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaret etmesine kadar bir değişiklik göstermedi. Şah'ın bu ziyaret esnasında gezip gördükleri ve Atatürk'ün üniversiteye yönelik düşünce ve projelerini öğrenmesi neticesinde, İran'a döner dönmez bir üniversitenin kurulması gerektiği fikri güçlendi. Konu mecliste görüşülüp onay aldı. O yılın bütçesinden 2 milyon riyal ödenek ayrıldı. 4 Şubat 1935 yılında Rıza Şah Tahran Üniversitesinin temelini attı. Üniversitenin açıldığı ilk yıl 1198 öğrenci ve 109 akademisyenle eğitim hayatına başladı. Bir yıl sonra bu sayı iki katına, 1941 yılına gelindiğinde Tahran Üniversitesinin 3.300'ü üzerinde öğrencisi bulunmaktaydı. Yurt dışındaki üniversitelere kayıt yaptıranların sayısı da her geçen gün artıyordu. 1928 ile 1934 yılları arasında başta Fransa olmak üzere Avrupa'ya toplam 640 öğrenci gönderilmişti. (Arasteh, 1962: 87)

Eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemeler, modern bir toplumun yaratılması sürecinde donanımlı bireyler yetiştirmeyi ve onlardan kamu hizmetlerinde istifade etmeyi amaçlamakla beraber, kadınları toplumla kaynaştırmaya ve vatandaş yapmaya dönük önemli bir misyon da taşımaktadır. Modernleşme adına, eğitim alanında yapılan tüm bu faaliyetlerden hem halk hem de devlet fayda görürken, bu durumdan tek rahatsızlık duyan grup ulema olmuştur. Eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemelere, ulema tarafından bakıldığında din adamlarının bu süreçte önemli bir yara aldığı sonucuna varılabilir. Zira, dini okullara merkezi devlet kontrolünün önünü açan önemli bir adım 1929 yılında atılmış, hazırlanan 11 maddelik kararname ile medrese öğrencilerine ve öğretmen adaylarına Eğitim Bakanlığının açtığı sınavlara katılma mecburiyeti getirilmiştir. 1930 yılında ise Eğitim Bakanlığına bağlı Eğitim ve Talim Dairesi tüm dini okulları kapsayan bir imtihan çizelgesini belirlemeye başlamış, bunu ertesi sene çıkarılan yeni bir kanunla devletin medrese müfredatına müdahalesi izlemiştir. (Ahavi, 1990: 83,92-93)

Askeri Alanda Modernleşme

Rıza Şah'ın modernleşme çalışmalarının merkezinde askeri modernizasyon bulunmaktaydı. Ona göre, bir ülkeyi yok olmaktan kurtarmak için tek yol modern bir ordu oluşturmaktı. Ancak modern bir ordu, bağımsızlığı garanti edebilirdi. Rıza Şah, İran tarihinde benzeri görülmemiş bir adım atarak hükümetin komutasında merkezi ve birleştirilmiş yeni bir ordu kurdu. İran'ın genelinde garnizonlar oluşturarak merkezi hükümetin ülke üzerindeki otoritesini arttırdı. Rıza Şah'ın hayalindeki askeri gücü oluşturabilmesi için; mali desteğe, eğitilmiş personele, teknik cihazlara ve elbette silaha ihtiyacı vardı. Şah, savaş meydanında modern bir ordu görmek için barış zamanında gerekli değişikliklerin yapılmasının farkındaydı. Kendi ayakları üzerinde durabilen güçlü bir ordunun olması için bir ulus

devletin oluşması gerektiğinin düşünüyordu. Modern bir orduyu kurmak ve yaşatmak oldukça masraflıdır. Bu askeri gücün öz kaynakları olan insan, malzeme ve parayı elde etmek için baskı veya ikna yoluna gidilmeliydi. İstenilen kaynakların elde edilmesi için ne gerekiyorsa yapılmalıydı. Hatta gerekirse zorla yapılmalıydı. Eğitim maksatlı olduğu yönündeki telkinleriyle halkı zorunlu askerliğe ikna etti. Daha fazla kaynak ve daha fazla asker elde etmek isteyen bir devlet için de bu kaçınılmazdı. İran gibi bir devlet için vergi toplamada askeri güç mutlaka gerekliydi. Bir başka seçenek ise bir hükümdar aslında sağlamak istediği askeri kaynakları; halkı, dini ve milli hedefler doğrultusunda ikna ederek sağlayabilirdi. Rıza Şah bunların her ikisini de kullandı. Bir taraftan vergi toplamak için vergi memurlarını jandarma birlikleriyle beraber gönderip vergilerin tahsil edilmesini sağlarken; diğer taraftan zorunlu askerlik yasasını halka kabul ettirmek için dini ve milli değerlerden faydalanma yoluna gitti. (Bingaman, 2011: 21-22.)

Rıza Şah'ın iktidarda bulunduğu süre boyunca bizzat ilgilendiği ve modernleşme fikirlerinin odağında olan yegâne konu güçlü ve milli bir ordu oluşturma düşüncesidir. İktidara gelir gelmez de bu düşüncesini gerçekleştirmek için harekete geçti. Rıza Han ordusunda ihtiyaç duyduğu askerleri temin için Eylül 1924'te göreve başlayan beşinci meclis askerlik hizmetini herkes için zorunlu kılarak 1925 Haziran'ında mecburi askerlik hizmeti kanunu onayladı. Kırılık bölgelerde, aşiretlerin güçlü direniş gösterdikleri bu askerlik politikası ancak 1930'ların başında yürürlüğe girdi. Yasanın tam anlamıyla uygulanabilmesi 1936 yılını buldu. (Djalili ve Kellner, 2011: 70) 1925'te askerlik hizmetinin zorunlu kılınmasıyla birlikte bu büyüme daha da hızlandı. Zorunlu askerlik yasası İran'daki rejimin temel taşı olarak nitelendirilebilir. Bu yasa yirmi bir yaşın üstündeki bütün sağlam erkeklerin iki yıl muvazzaf, dört yıl da yedek olarak askerlik yapmalarını gerektirmekteydi. Askerlik yapanlar önce köylü sınıfından, daha sonra aşiretlerden ve nihayet şehir nüfusundan, gelen erkeklerdi. Zorunlu askerlikle birlikte, İran'da, ilk kez nüfus cüzdanı verilme uygulaması başlamış ve soyadı almak zorunlu olmuştu. Zorunlu askerlik ordu için önemli olmasının yanı sıra ulusal bütünleşmeyi sağlıyor ve askeri eğitim yoluyla etnik ve bölgesel sınırları yıkıyordu. Askerlik hizmetinin içinde eğitim ve Rıza Şah'a bağlılık dahil olmak üzere yeni İran değerlerinin aşılması da yer alıyordu. İktidarını ve çalıştırdığı iş gücünü kaybetmekten korkan ulema ve büyük toprak sahipleri, zorunlu askerlik hizmetine karşı çıkıyorlardı. (Abrahamian, 2011: 92)

Rıza Şah'ın zihninde güçlü ve modern bir ordu oluşturma fikri vardı. Bu fikri gerçekleştirmek üzere ilk iş olarak yabancı subayları görevlerinden alıp İran ordusunu İranlı subayların liderliğinde birleştirdi. Rıza Şah, 6 Aralık 1921 tarihinde Jandarma ve İran Kazak Tugayının tek kuvvet olacak şekilde birleştirilmesini emretti. Şah, 5 Ocak 1922 tarihinde 10 bin kişilik 5 Leşger (Ordu) oluşturulması için talimatını verdi. Bu beş askeri birliğin; birincisi Tahran merkezli, ikincisi kuzeybatı bölümü olan Tebriz, üçüncüsü batı bölümü olan Hemedan, dördüncüsü güney bölümü olan İsfahan ve beşincisi ise Horasan bölgesinde oluşturulacaktır. Rıza Şah, ülke savunmasını kuzeyde Gilan, Mazenderan, Semnan, Tahran; kuzeybatıda Azerbaycan batıda Kürdistan, Kirmanşah, Luristan; güney-güneybatıda Fars, Huzistan; körfez kıyısında Sistan, Belucistan; kuzeydoğuda Horasan olacak şekilde bu beş yeni birlikle yeniden organize etti. İran ordusu 1930 ile 1941 yılları arasında neredeyse dört kat büyüdü. Hükümetin bütçeden Savunma Bakanlığı için ayırdığı payın haricinde petrol gelirlerinden de her yıl yaklaşık 2 milyon pound ordu için ayrılıyordu. Rıza Şah, 1922 yılında başlayarak uzun yıllar devam edecek olan silah ve mühimmat ihtiyacı için Avrupa'ya ilk siparişleri vermeye başladı. Çekoslovakya'dan hafif otomatik tüfekler ve tanklar satın alındı. İsveç'ten toplar, İngiltere ve Rusya'dan uçaklar satın alındı. 1936 yılına gelindiğinde İran Hava Kuvvetlerinde 154 adet uçak bulunuyordu. 1937 yılına gelindiğinde İran'da her çeşit silah ve mühimmat bulunuyor ve İran hala sipariş vermeye devam ediyordu. 1939'da

Savunma Bakanlığı Britanya'yla görüşerek 30 Blenheim bombardıman uçağı, 30 Wellington bombardıman uçağı, 35 Hurricane savaş uçağı ve 30 American Curtiss savaş uçağı satın almak üzere iddialı bir teklif sundu. (Abrahamian, 2011: 92-93) Başlarda yurt dışından ithal edilen askeri malzemelerin bazıları ilerleyen yıllarda İran silah sanayisi tarafından üretilmeye başlanmıştır. (Farrokh, 2011: 265-266) Bu dönem İran ordusunda 18 tümenlik 127 bin asker hizmet görüyor ve nazari olarak 400 bin kişilik de bir ihtiyat kuvveti bulunuyordu. Hava Kuvvetlerinin ardından 1932'de Basra Körfezi'nde Deniz Kuvvetleri oluşturuldu. Güvenliği sağlamak üzere Rıza Şah, kırlık yerlerde jandarmayı (Emniye) ve şehirlerde polis teşkilâtını kurdu. (Djalili ve Kellner, 2011: 71) Savaş araçları, uçak, gemi, silah fabrikalarının yapımı, yeni askeri birliklerin oluşturulması, Avrupa'daki askeri okullara öğrenci gönderilmesi gibi askeri harcamalardan dolayı 1930 yılında gayri safi milli hâsılanın %50'si Savunma Bakanlığına aktarılmıştır.

İran ordusunun bu kadar kısa sürede bu derece gelişme göstermesi, merkezi hükümetin ülke genelinde otoriteyi sağlamasına ve Şah'ın prestijinin güçlenmesine katkı sağlamış fakat ülkenin savunma ihtiyaçlarının karşılanmasında pek de yeterli olmamıştır. Şah'ın ordusu 1941 Ağustos'unda daha modern silahlı İngiliz ve Sovyet birlikleriyle karşı karşıya kaldığında ordunun yetersizliği daha net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Toplumsal ve Kültürel Alanda Modernleşme

Kılık-kıyafet ve şapka kanunu

Rıza Şah, iktidarını perçinledikten sonra İran'ı modernleştirme çerçevesinde İranlı modernistlerin kültürel planlarını da uygulamaya koydu. Bu modernleşme çalışmaları arasında İran halkının kıyafetlerinin Avrupaileşmesi de yer alıyordu. 1928 yılının sonbaharında Batı kıyafetlerinin herkes için zorunlu hale getirileceği dedikoduları çıktı. Kasım ayı boyunca gazetelerde “kıyafetlerin tektipleştirilmesi için çaba göstermeyen, vatansever olduğunu iddia edemez” gibi sloganlar yayınlanmaya başlandı. Nihayet 28 Aralık 1928'de ilk kıyafet kanunu, rejim destekçileriyle doldurulmuş ve tüm muhalefetin yasaklandığı Yedinci Meclis tarafından yasalaştırıldı. (Atabaki ve Zürcher, 2012: 200)

Rıza Şah, etnik, dini ve sosyal asalet sembollerini ortadan kaldırmak ve milli birliğin tesisini sağlama maksadıyla, 27 Kasım 1928 tarihinde Kanun-i Vahdet-i Libas (Kılık-Kıyafet Birliği Kanunu'nu) çıkarttı. Bu kıyafet yasasıyla birlikte aşiretlerin kıyafetleri de dâhil bütün geleneksel giysiler yasaklandı. Kadın ve erkekler, yasalar gerekçe gösterilerek Batı tarzı giyim kuşamı benimsemeye zorlandı. Bütün erkeklerin Avrupalı kıyafetler giymesi zorunlu kılınırken 1936'da kadınların halka açık yerlerde peçe takmaları, çarşafı ve peçeli olarak sokaklarda yürümeleri, toplu taşıma araçlarına binmeleri tamamen yasaklandı. Rıza Şah, kıyafet yasası üzerinden ulemayla bir kez daha karşı karşıya gelmişti. Ancak İran'da cumhuriyetin kurulmasının tartışıldığı dönemde ciddi bir muhalefetle karşılaşarak geri adım atan Şah, 1930'ların ortasında artık iktidarına meydan okuyacak kimse kalmadığından, bu kez tüm muhalefet unsurlarını kolayca sindirmeyi başardı. Askerler Meşhed kentindeki İmam Rıza Türbesi önünde ve İsfahan'da protesto gösterisi yapanların üzerine ateş açtı. Şah, Kum'daki Hz. Fatıma Türbesi'ne bizzat giderek, burada iyice örtünmediği için karısının türbeye girmesini yasaklayan bir memuru, halkın önünde kırbaçlattı. Kırsal bölgelerde kıyafet kanunu ve diğer reformlar konusunda fazla bir zorlama görülmemesine rağmen, geleneksel kıyafetlerinden vazgeçemeyen pek çok kadın, kıyafet kanununun zorlamalarından kaçınmak için uzunca bir süre evlerinden dışarı çıkmamıştır. (Garthwaite, 2011: 211)

İran'da erkeklerin sarık kullanmaya başlaması İslamiyet'in bölgede yayılmasıyla birlikte başlamıştır. Kaçarlarla birlikte kullanılmaya başlanmış olan kuzu derisinden ya da keçeden yapılan çıkıntısız bir başlık (külâh), daha sonra sarığın yerini aldı ve şehirli İran erkeklerinin, 19. yüzyılın ortalarından itibaren asli başlığı haline geldi. İran şehirli erkeğinin

standart başörtüsü olan külah, aşağı yukarı Osmanlı'daki fesin benzer bir karşılığı gibi görülebilir. (Atabaki ve Zürcher, 2012: 192) 1927 Ağustosunun başlarında İran hükümeti, Fransız kasketine benzeyen "Pehlevi Şapkasını", İranlı erkeklerin resmi şapkası yapmaya karar verdi. Yeni şapkanın getirilişi, zorunlu askerlik kanunu ve adli sistemin laikleştirilmesi ile aynı zamana denk gelmişti ve bunların hepsi birlikte ülkede büyük bir huzursuzluğa sebep oldu. Pehlevi şapkasına en büyük itiraz, namaz sırasında secdeye engel olan siperlikte yoğunlaştı. (Atabaki ve Zürcher, 2012: 200) Bütün yetişkin erkeklerin (kayıtlı din adamları dışında) batı tarzı pantolon ve ceket giymeleri ve "Pehlevi başlığı" adı verilen önü siperli şapka takmaları gerekiyordu. Pehlevi şapkası artık ulusal birliğin simgesi olarak kabul edilmekteydi. Çok geçmeden onun yerini İran'da "beynelmilel şapka" diye bilinen kenarları keçe fötr şapka aldı. (Abrahamian, 2011: 90) Ayrıca erkekler tıraşlı olmaya teşvik ediliyor, bıyık bırakanların temiz ve bakımlı olmaları özendiriliyordu. 1936'da peçe takılması tamamen yasaklanmadan önce İranlı kadınlar yüzlerini açmaları konusunda cesaretlendirilmişti. Rıza Şah, kıyafet kanununun yürürlüğe girdiği ilk günlerde, kadınların rahatsız edilmemeleri, peçesiz sinemaya girmeleri, lokantada yemek yemeleri, sokakta akraba olmadıkları erkeklerle konuşmaları, hatta arabaların körüklerini örtmeleri koşuluyla onlarla birlikte aynı faytona binmelerine göz yummaları için polise talimat vermişti. (Cronin, 2003: 275) 1936'da hemen hepsi Tahran'da olmak üzere en az dört bin kadın halka açık alanlarda peçesiz ya da hiç olmazsa "çador" diye bilinen yerleri süpüren çarşaf giymek zorunda kalmadan dolaşabiliyordu. (Wagner, 2009: 27) Bu dört bin kişinin çoğu yüksek tabakadan gelen ailelerin Batı eğitimi almış kızları, Avrupa'dan yeni dönen İranlıların yabancı eşleri ve dinsel azınlıkların orta sınıf kadınlarıydı. Hükümet Avrupai tarzda giyim kuşamı halk arasında hızla yaymak için kumaş ve kıyafetlerin ithalini kolaylaştırıp onları ucuz fiyatlara sattırdı. Rıza Şah, modern kıyafetli ailelerin halk arasında görünmelerini teşvik etmek için Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen festivale, peçeleri olmadan ailesi ve kız kardeşleriyle birlikte katıldı. 1935 yılında Rıza Şah'ın kızının öncülüğünde bir Kadın Kültür Merkezi kurulmuştur. İran parlamento üyelerinin eşleri de kadınların düzenlediği etkinliklere katılmaya ve görev almaya başlamışlardır. Pehlevi Hanedanı'nın kadınları yetimhane ziyaretlerine ve Avrupalı kadınlar gibi kadın derneklerinin faaliyetlerini organize etmeye çalışmışlardır. (Çakmak, 2002: 98) Ancak kadınlarla ilgili yapılan bunca düzenlemeye rağmen kadınlara oy hakkı tanınmamış ve çok eşliliğe izin veren şeriat hükümleriyle, erkeklere kadınlardan daha kolay boşanma hakkı veren yasalar, 1928 medeni hukukunda hiçbir değişikliğe uğramadan korunmuştur.

Hukuk reformları

İran'ın modernleşme hareketleri sürecinde adalet sistemi de dinden bağımsızlaşma yönünde derin bir reform yaşadı. Ulemanın mahkemelerden uzaklaştırıldığı yeni bir adalet örgütlenmesiyle hukuk üzerindeki şeriat etkisi azaldı. Bu arada medenî hukuk ve ceza hukukunda Batı'dan esinlenen yeni normlar getirildi. 1927'den itibaren çoğunlukla Avrupa'da eğitim görmüş personel ile Adalet Bakanlığı tesis edildi. 1928'de Fransız medeni hukuk modelini esas alarak Meclis'e yeni bir medenî kanun teklifi gönderildi. Meclis, aynı yıl yeni medeni hukuku kabul etti. Ceza kanunu ise 1939'da hazırlanmaya başlandı ve 1940'ta son şekli verilerek tamamlandı. Yasada kişisel statü konuları ve şeriat hükümleri korunmuşsa da 1907'de ulemanın ısrarıyla benimsenmiş olan Ek Temel Yasalarını ortadan kaldırılıyordu. Bu ek yasa, şeriata aykırı yasa çıkarılmasını yasaklamaktaydı. Rıza Şah'ın hukuk reformları ek yasayı değiştirmede ama görmezden geldi. Devlet mahkemeleri hiyerarşisinin kurulması ve buralarda yargıç olarak ulema yerine laik memurların geçmesiyle, adli hayatta ulemanın rolü daha da azalmış oldu. Hükümetin 1931 yılında çıkardığı kanun ile hangi davaların dini mahkemelerde, hangilerinin ise devlet mahkemelerinde görüleceği hususunda karar verme yetkisi, devletin yargıçlarına bırakılmış, dini mahkemelerin tüm faaliyetleri devlet denetimi

altına alınmıştır. 1932 yılında din adamlarının gelirlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden yemin, vekâletname ve mülkiyet gibi kayıtların kaydedilmesi yetkisi devlete geçirilmiş, 1934 yılında çıkartılan Evkaf Kanunu ile tüm vakıfların teftişi görevi ise Eğitim Bakanlığının Vakıflar Dairesine verilmiştir. (Ahavi, 1990: 84-85,107) Yargıçlara hangi davaların dini mahkemelere gönderileceğine, hangilerinin devlet mahkemelerinin yetki alanına gireceğine karar verme yetkisi tanınmıştır. Şeriat ve şeriat adli sistemi doğrudan doğruya kaldırılmamış, yeni yasalarla yok sayılmış ve sadece aile hukukuna giren konularla sınırlandırılmıştı. 14 Ağustos 1931 tarihinde hazırlanan kanunla kadınların da boşanma davası açabilmeleri kararlaştırılmıştır. (Çakmak, 2002: 113) Ayrıca 1936'da çıkarılan bir yasayla yeni devlet mahkemelerinde görev alacak yargıçların, yeni kurulan Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesinden ya da en az üç yıl okuduklarını belgeledikleri bir yabancı üniversiteden diploma almış olmaları şartı gerektiği için, ulema bu yeni adli sistemin tamamen dışında tutulmuştur. (Cleveland, 2008: 211) Rıza Şah'ın modernleşme hamleleri, ulemanın toplum içerisindeki konumunu tüm gücüyle sarsmakla birlikte, yüzyıllardır gerek devletin ve gerek toplumun en derinlerine kadar kök salmış olan dinin ve ulemanın gücünü tam anlamıyla yıkmış da değildir.

Dil reformu, ölçü, tartı ve takvimin değiştirilmesi ve diğer reformlar

Rıza Şah, iktidara geldiği ilk günden itibaren ekonomik, askeri ve toplumsal alanda yapmayı düşündüğü yenilik hareketlerinin tamamını aynı anda uygulamaya koymuştur. 1934 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaretin sonunda orada gördüğü yenilikler, Rıza Şah'ı reformlarını gerçekleştirme hususunda daha da yüreklendirmiştir.¹¹ Rıza Şah, yürürlüğe koyduğu zorunlu askerlik yasasıyla silahlı kuvvetleri genişletmekle kalmamış, erkekleri geleneksel çevrelerinden çekip alarak onları ilk kez Farsça konuşmak, diğer etnik gruplarla ilişki kurmak, şaha, bayrağa ve devlete bağlılıklarını her gün sunmak zorunda oldukları ulus çapında bir örgütlenmeye dâhil etmişti. Türkiye ziyaretinin dönüşünde ülkede Farsçayı resmi dil olduğunu ilan ederek, ülke çapında Türkçe ve Arapçanın konuşulmasını yasaklamıştır. Askere çağrılanların üçte ikisi ilk altı ay boyunca Farsça öğreniyorlardı. Aslında askerliğin amacı biraz da köylülerle aşiret mensuplarına yurttaşlık bilinci kazandırmaktı. Zorunlu askerlik uygulaması nüfus cüzdanı ve dolayısıyla soyadını gerekli kılmıştı. (Abrahamian, 2011: 104) Soyadının zorunlu kılınması beraberinde soyluluk unvanlarını kaldırmıştır. Seçkin kimseler isimlerini kısaltma yoluna gittiler. Sıradan kimseler genellikle kendi mesleklerini, geldikleri bölgeyi ya da aşiret bağlarını işaret eden soyadları aldılar. Rıza Şah, ayrıca monarşinin geleneksel süslü unvanlarını da kaldırmış ve artık kısaca Şah Hazretleri olarak anılacağını duyurmuştu. Rıza Şah, kamuoyuna ulus bilincini daha iyi aşılama için kültürel örgütler de kurdu. Türkiye'deki Türk Dil Kurumunu örnek alan, klasik ve lehçe kelimelerinin derlenmesi, Farsça bir sözlük çıkartılması, yeni terimlerin nasıl oluşturulacağına dair kuralların belirlenmesi ve Farsçadaki uygunsuz yabancı sözcüklerin ayıklanması maksadıyla Ferhengistan (Fars Kültür Akademisi) adında yeni bir kurum oluşturuldu. Rehberlik Şubesi, Kültürel Varlıkları Koruma Derneği, Coğrafya Komisyonu ve İran-i Bastan (Eski İran) dergisinin yanında, devlet destekli başlıca iki gazete olan İttılaat (Haber) ve Journal de Teheran (Tahran Gazetesi) ile birlikte hem eski İran'ı yüceltmek hem de dili yabancı sözcüklerden arındırmak üzere toptan bir kampanya başlattı. Başta Arapça sözcükler olmak üzere tüm yabancı sözcükler ya yeni türetilmiş ya da eski Farsça dağarcığında bulunan sözcüklerle değiştirilmişti. (Abrahamian, 1982: 149-165) Bu arada İran'da öğretmen yetiştirme okulu (Dâr'ül Mu'allemin-i Ali) 1933 yılında bilim ve sanatta kullanılmak üzere

¹¹ 1930-1934 yılları arasında Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliğini yapan Hüsrev Gerede bu durumla ilgili gözlemlerini anılarını kaleme aldığı Siyasi Hatıralarım I İran adlı eserinde şöyle ifade etmektedir. "Kadının bu çadırdan çıkmasını, tesettürün kaldırılmasını Şah Ankara seyahatinden döndükten sonra 1934'te tatbik etmiştir. Bu da Gazinin kadın inkılabını yakinen görmesine borçludur." Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 234.

yeni terimler önermesi için bir cemiyet oluşturdu. Sonuç olarak ortaya çıkan üç bin kelimedenden dört yüz kadarı daha sonra öğretmenler ve eğitimlerce yayınlarında kullanıldı. Bu kurum, beş yılı Ferhengistân ile eşzamanlı olmak üzere 1941 yılına kadar faaliyetlerine devam etti. 1934 yılında Eğitim Bakanlığı, tıbbiyle iş birliği halinde, tıbbi terminolojinin derlenmesi, çevrilmesi ve standardize edilmesi için çalışmıştır. (Atabaki ve Zürcher, 2012: 221)

Rıza Şah, yurttaşlığı hem bir örnek olma duygusu oluşturmak, hem de kendine ve devletine bağlılığı artırmak için kullanabileceği bir dizi önlem aldı. Metrik sistemi getirdi. Ağırlık ve ölçümde tek birimli bir sistem oluşturdu ve bütün ülkede standart saat birimini uygulamaya koydu. Müslümanların kullandığı ay takviminin yerine ilkbaharın ilk günü 21 Mart'ı başlangıç kabul eden eski Pers yeni yılına uygun güneş takvimini getirdi. Böylece Müslüman takvimine göre 1343 (1925) olan yıl yeni İran güneş takviminde 1304 olmuştu. Müslüman aylarının isimleri de Hordad, Tir, Şehrivar, Mehir, Azar gibi Zerdüştî terimleriyle değiştirildi. Ülke genelinde kullanılacak standart saat dilimi seçilirken komşu zaman dilimlerine göre yarım saat fark olması da bilinçli olarak tercih edilmiştir. (Abrahamian, 2011: 110)

Rıza Şah'ın yaptığı en belirgin isim değişikliği 1934 yılında Persia adının artık dış dünyada İran olarak anılmasına ilişkin kararnameyi çıkarmasıydı. Hükümetçe yayımlanan genelgede, "Persia" adının Fars ve Kaçar gerilemesini çağrıştırdığı, oysa "İran" adının eski Aryenlerin görkemini ve doğum yerini akla getirdiği açıklanıyordu. Coğrafya Komisyonu bütün Arapça, Türkçe ve Ermenice isimleri silip atmanın pek kullanışlı olmayacağına karar verene kadar 107 yerin adı değiştirilmiştir. Tabelalarda, mağaza önlerinde, işyerlerinin antetli kâğıtlarında, hatta kartvizitlerde bile yalnızca Farsça kullanılması hükme bağlandı. Bu arada Kültür Akademisi idari terimleri de Farsçalaştırdı. Kültürel Varlıkları Koruma Derneği, tarafından bir devlet müzesi, devlet kütüphanesi ve birçok anıtmezar inşa edilmiştir. (Abrahamian, 2011: 114)

Rejimin zayıf kaldığı bir tek alan vardı o da halk sağlığı idi. Halk sağlığı, alt yapısında birtakım iyileştirmeler yapıldı. Paris'teki Pasteur Enstitüsü örnek alınarak bir enstitü kuruldu. Tıp alanında eğitim almaları için yurt dışına öğrenciler ve doktorlar gönderildi. Sağlık Bakanlığı ise ancak 1940 yılında kurulabildi. Aynı yıl Meşhed'de Alman doktorlar tarafından Rıza Şah Hastanesi adıyla bir hastane hizmete açıldı. (Çakmak, 2002: 113) 1924'te bütün ülkede ancak 905 hekim vardı, yani 16.800 kişiye 1 hekim düşüyordu. Başkentte bile kayıtlı doktor sayısı 40'ın altındaydı. 1935'te 4 bin kişiye 1 hekim düşer duruma gelinmiştir. (Djalili ve Kellner, 2011: 77) Bir petrol şirketinin kurduğu eski bir kasaba olan Abadan dışındaki diğer şehirlerde modern tıp, kanalizasyon sistemi ve su tesisatı gibi temizlik hizmetlerine ve sağlık kuruluşlarına pek fazla rastlanmamaktadır. Çocuk ölümleri oldukça yüksek oranlarda seyrediyor ve başlıca ölüm sebeplerini ishal, kızamık, tifo, sıtma ve tüberküloz gibi tedavisi mümkün olan hastalıklar oluşturuyordu. (Abrahamian, 2011: 118)

İran'ın bu modernleşme hareketlerinden şehirleşmede payını aldı. Tahran önemli değişimlere sahne oldu. Başkent olması dolayısıyla en gözle görülür değişiklikler Tahran'da yaşanmaktaydı. Şehrin nüfusu çok kısa bir sürede 210 binden 540 bine çıkmıştı. Rıza Şah, on iki şehir kapısı, beş mahalle, tiyatrolar, dönemeçli sokaklar da dâhil Tahran'ı çağdaş bir başkente döndürmek amacıyla eski şehrin büyük bölümünü yerle bir etti. (Abrahamian, 2011: 119) 1925'te başkentte elektrikle aydınlatma başladı. 1929'da ise belediye elektrik dağıtım hizmetine başladı. Elektrik kullanımı taşra şehirlerine de yayıldı. (Djalili ve Kellner, 2011: 77) Ülke genelinde 10 bin aboneye telefon bağlanmıştı. İçki ve kumar 8 Şubat 1928 tarihinde çıkartılan Kanun-i Meni Bürde-yi Furuş adlı kanunla tüm ülkede yasaklandı. (Metin, 2006: 298) Tahran'ın kuzeyinde İran, Darius, Sipah ve Hurşid gibi isimleri olan beş sinemaya ruhsat verildi. Gösterime ilk giren filmler ise Tarzan, Bağdat Hırsız, Ali Baba ve Kırk Haramiler ile

Chaplin'in Altına Hücum filmleriydi. Büyük şehirlerde kırkın üzerinde sinema salonu açıldı. Sinemaların çevresinde modern kafeteryalar, butikler, tiyatrolar, lokantalar ve kitapçılarla artık İran'da modern bir orta sınıf yaşam tarzı oluşmaya başlamıştır.

Sonuç

Rıza Şah, İran'da iktidarı ele almasıyla birlikte Avrupalı devletlerin müdahalesinden uzak bağımsız ve güçlü bir ülke oluşturmayı hedefledi. O, güçlü bir İran oluşturabilmek için çağın gereklerine ayak uydurulması gerektiğinin farkındaydı. Bunun da yolu ülkede askeri, ekonomik, eğitim ve toplumsal alanlarda yapılacak topyekûn bir modernleşme hamlesinden geçmekteydi. Rıza Şah, bu konuda oldukça şanslıydı zira başında Mustafa Kemal'in bulunduğu komşu ülke Türkiye de benzer bir süreçten geçmekteydi. Rıza Şah, Atatürk reformlarından ciddi anlamda etkilendi. Bu reformları bire bir ülkesinde uygulamaktan çekinmedi. Rıza Han'ın Türkiye'ye yaptığı seyahatinde gördükleri onu reformlarını gerçekleştirme konusunda daha da hırslandırdı. Mustafa Kemal'de Rıza Han'ın İran'da uygulamaya başladığı modernleşme hareketlerini yakından takip etti ve Türkiye gibi İran'ın da Batılılaşmasını arzuladı.

Rıza Şah, iktidara geldiği dönemde İran içeride aşiret isyanları, dışarıda ise yabancı ülkelerin İran'a müdahalelerinin yaşandığı kargaşa dolu bir dönemi yaşamaktaydı. Rıza Han modernleşme hareketlerini hayata geçirebilmek için ülke içinde ve dışında gerekli huzur ve istikrarı sağladı. Bu başarılar ona halkın sevgisini ve güvenini kazandırdı. İktidarının bu ilk yıllarındaki sevgi ve bağlılık, Şah'ın reformlarını hayata geçirmeye başlamasıyla giderek azalmaya başladı. Çünkü Rıza Şah, halkı bu reform hareketlerine uymaya zorlayan şerhici bir modernleşme hareketi uygulamaya başlamıştı. Zorunlu askerlik yasası ve kıyafet inkılâbı halkın büyük tepkisini çekti. Nüfusun üçte ikisi köylü olan ülkede toprak reformu gerçekleştirildi. Fakat bu reformla topraksız köylüler yerine toprak sahibi aristokrat sınıfın topraklarını genişletmesi ve Şah'ın geniş çaptaki toprakları kişisel mülkiyetine geçirmiş olması reformun amacına hizmet etmediğinin bir göstergesiydi. Kadının toplumsal hayatta yer bulması ve etkin bir rol üstlenmesine yönelik yapılan reformlar, görünüşten ve kılık kıyafetten öteye gidememiş, kadının seçme ve seçilme hakkı, tek eşlilik gibi basit haklarla ilgili hiçbir hukuki düzenleme yapılmamıştır. Asker kimliğinden dolayı, Rıza Şah için önemli olan tek reform askeri alanda yapılan reformdur. Ordu için yaptıklarından dolayı ordu mensuplarının sadakatini kazanmıştır. İktidarı süresince ordu üç misli büyümüş ve modern silah ve teçhizatlar kullanılmaya başlanmıştır. Fakat II. Dünya Savaş'ında İran ordusunun Rus ve İngiliz birlikleri karşısında direnememesi ve kısa sürede etkisiz hale gelmesi, askeri alanda yapılan reformların da yeterli olmadığı tartışılmaz bir gerçektir. Modernleştirilen kurumlar içerisinde Rıza Şah'a en yakın olan, onun imajını koruyan ve rejimin savunucusu durumunda olan ordunun çökmesinden sonra Şah'ın saltanatı yıkıcı son darbeyi almıştır. Modern hukuk sistemi ile ekonominin temellerini atmıştır. Fakat reformlarını finanse edebilmek için zaten ekonomik gücü zayıf olan halka ağır vergilerin yüklenmesi, uygulanan ekonomik politikaların yetersiz olduğunun açık bir göstergesiydi. Ordu ve bürokrasiyi rejimin temel dayanağı olarak gören Rıza Şah, zamanla bu kurumların tüm mali yükünü halka yansımasıyla büyük bir halk kitlesini karşısına almıştır. İktidara geldiği 1921 yılında sahip olduğu geniş tabanlı halk desteğini, halka karşı sergilediği tutum ve uyguladığı politikalar sebebiyle iktidarının sonlarına doğru yitirmiştir. Rıza Şah, reformlarıyla ulemanın toplumsal hayat üzerindeki gücünü büyük oranda kırmış, fakat etkisini tam anlamıyla sona erdiremediğinden kendisine karşı olan muhalefeti susturmayı başaramamıştır. İran'ın siyasi yaşamını geri dönülemez bir biçimde değiştiren Rıza Şah, uyguladığı bu modernleşme hareketleriyle İran'ı dini motifli geleneksel yapısından sıyrarak çağa ayak uyduran modern bir ulus devlet çizgisine oldukça yaklaşmıştır.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2011), *Modern İran tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Abrahamian, E. (1982), *Iran Between two revolutions*, New Jersey, Princeton University Press,
- Afkhami, G. (2009), *Reza, the life and times of the shah*, California, University of California Press.
- Ahavi, Ş. (1990), *İran'da Din ve siyaset*, İstanbul, Yöneliş Yayınları.
- Arasteh, R. (1962), *Education and social awakening in Iran*, Leiden, E.J.Brill.
- Atabaki, T., Zürcher, E. J. (2012), *Türkiye ve İran'da otoriter modernleşme Atatürk ve Rıza Şah dönemleri*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bailey, H. W., "Arya", *Encyclopedia Iranica*, New York, Routledge & Kegan Paul,
- Bingaman L. G. (2011), *Conscripting the state: Military and society in Iran 1921-1941*, (Basılmamış Master Tezi), University of Maryland.
- Cleveland, W. L. (2008), *Modern Ortadoğu tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, Agora Kitaplığı.
- Cronin, S. (2003), *The Making of modern Iran state and society under Rıza Shah, 1921-1941*, London, Routledge Curzon.
- Çakmak, E. (2002), *The Modernization policies of Atatürk and Reza shah: A Comparative Content Analysis*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University.
- Djalili, M.R., Kellner T. (2011) *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat.
- Eren, H. (2006) "Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtarıcısı Atatürk", *Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı*, ss. 89-100.
- Esental, M. Ş. (1999), *Tahran anıları ve düşsel yazılar*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Farrokh, K. (2011), *Iran at War 1500-1988*, Long Island City, Osprey Publishing.
- Garthwaite, G. R. (2011), *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan günümüze*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- Gerede, H. (1952), *Siyasi hatıralarım I-İran*, İstanbul, Vakıf Basımevi.
- Goldschmidt, A. Jr., Davidson, L. (2008), *Kısa Ortadoğu tarihi*, İstanbul, Doruk Yayıncılık.
- Gundersen, C., (2004), *The great depression*, Minnesota Abdo Publishing.
- Gürakar, T. (2012) *Türkiye ve İran gelenek çağdaşlaşma devrim*, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Heyet, C. (1995) "İran", *TDV*, XII, İstanbul, ss.174-176.
- Karadeniz, Y. (2012), *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul, Selenge Yayınları.
- Kramer, J.H., (1997) "Tarihi ve etnografik bakış" *İA*, V/II, MEB., Eskişehir. Milli Eğitim Basımevi.
- Lewis, B. (2006), *Ortadoğu*, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Lorentz, J. H. (2007) *Historical dictionary of Iran*, Toronto, The Scarecrow Press.
- Metin, C. (2006) *Türk modernleşmesi ve İran*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Özgüdenli, O. G. (2016), "Lurlar", *TDV*, Ek-2, İstanbul, ss. 161-162.
- Prenses Süreyya, (2003), *Sürgündeki Prenses Süreyya*, (çev. Şirin Rövshev), İstanbul, Kaknüs Yayınları.
- Savory, R.M., (1997), "Iran", *The Encyclopaedia of Islam Iran*, IV, (Edt., E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat), Leiden.
- Wagner, H. L. (2009), *Iran creation of the modern middle east*, New York, Chelsea House Publishing.
- Yıldırım, Nimet "İran mitolojisi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.7, (Güz 2002), ss.19-44.

Elektronik kaynaklar

<http://www.iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet> (E.T. 01.08.2019)

http://www.iranchamber.com/literature/articles/persian_parsi_language_history.php; (E.T. 25.07.2019).

Hassan Afra, "Reza Shah Pahlavi", Encyclopedia Britannica,

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/500867/Reza-Shah-Pahlavi> (E.T. 01.08.2019)

SANAT TARİHİ-ART HISTORY

Cami Tasvirli Yapılara Kütahya'dan Bir Örnek: Koca Seyfullah Camisi

An Example from Kütahya to the Buildings Described in the Mosque: Big Seyfullah Mosque

Akın TERCANLI*

Öz

18. yüzyılın ikinci yarısında Topkapı Sarayı'nın duvarlarına daha önceleri Osmanlı resminde, yazmalarda ya da albümlerde görmeye alışık olduğumuz birtakım resimler çizilmeye başlanır. Çoğunlukla sanatçısı bilinmeyen bu resimlerde ana tema doğanın ya da bilinen bir mekânın tasviridir. Saraydaki ilk resimler, figürsüz manzara betimlemeleridir. I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) ilk örnekleri görülen, kalem işi tekniğiyle Barok ya da Rokoko kartuşlar içinde yapılmış bu manzara resimlerine de "Duvar Resimleri" adı verilmektedir (Renda, 1977:9). 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı resim sanatının bir türü olan duvar resimleri, saray dışında da ilgi görmeye başlar. Anadolu'da duvar resimli yapıların özellikle Ege bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu yapılar, genellikle dış cephelerinde herhangi bir süslemesi olmayan, ahşap destekli "Köy Camileri"dir. Bu çalışmanın konusunu da Kütahya'nın Şaphane ilçesindeki "Koca Seyfullah Cami" içinde yer alan duvar resimleri oluşturmaktadır. Yapıdaki "cami" tasvirinin çağdaşları ve benzerleriyle olan ilişkisini ele alarak, betimlemenin kent silüetinin bir parçası olarak okunması ve değerlendirilmesi bu çalışmanın sonunda ulaşılmak istenen amaçların başında gelir.

Anahtar Kelimeler: Duvar Resimleri, Şaphane, Koca Seyfullah, Mimari Tasvir.

Abstract

In the second half of the 18th century, a number of pictures that we are used to seeing in the Ottoman pictures, manuscripts or albums started to be drawn on the walls of the Topkapı Palace. The main theme in these pictures whose artists are usually unknown is the description of the nature or a known place. The first pictures in the Palace are the description of the nature landscape. These landscape pictures whose first examples are seen in the Period of Abdülhamid (1774-1789) and which were hand-drawn in Baroque or Rococo cartridges, are named "Wall Pictures" (Renda, 1977: 9). In the second half of the 18th century, Wall Pictures, which are a type of Ottoman painting art, started to draw attention also outside of the Palace. It is seen that the structures with wall paintings in Anatolia center around in Aegean Region. These structures are predominantly wooden-supported "Village Mosques" which do not have any ornamentation outside. The topic of this study is the wall paintings in Big Seyfullah Mosque located in Şaphane county in Kütahya. The focal point of this study is that the representation should be read and evaluated as a part of the city's silhouette by handling the relationship between the representation of the "Mosque" and its contemporaries and the like.

Keywords: Wall Paintings, Şaphane, Big Seyfullah, Architectural Description.

Giriş

III. Ahmed (1703-1730) ve sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın (1660-1730) saltanat yıllarını (1712-1730) kapsayan ve "Lâle Devri" (1718-1730) olarak adlandırılan dönem, Osmanlı sanatında batılılaşmanın başlangıcı olarak kabul edilir (Eyice, 2002: 284; Özcan, 2003: 81-84).¹ Bu zaman dilimi kimi araştırmacılar tarafından, "Osmanlı üst sınıfının Avrupa'nın varlığını kabul ettiği dönem" olarak da adlandırılmaktadır (Yenişehirlioğlu, 1993: 69). Avrupa devletleri ile kurulan diplomatik ilişkilerin şekli değişmiş ve 18. yüzyılda Batı'ya elçiler gönderilmiştir (Germaner, 2000: 116). Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin 7 Ekim 1720-8 Ekim 1721 yılında Fransa'ya yaptığı gezi, batıya açılan ilk pencere olarak kabul edilmektedir (Akyavaş, 1993: 5-60).

Başta Fransa olmak üzere Avrupa devletleriyle kurulan siyasi ve ekonomik ilişkiler, imparatorluğun kültürel ortamını büyük ölçüde etkilemiştir. Önceleri Osmanlı saray çevresinde merakla izlenen Avrupa yaşantısı ve kültürü giderek saray dışında da ilgi görmeye

* Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Sanatları ve Tarihi Bölümü, İslâm Sanatları ve Dinî Müsikî Anabilim Dalı, akintercanli@kilis.edu.tr

¹ 18.-19. yüzyılda İstanbul'un kültür ve sanat hayatı hakkında bilgi veren yayınlardan bazıları şunlardır: Germaner, 1993: 69-74; 1996: 129-137; İnankur, 1993: 75-82.

başlamıştır (İrepoğlu, 1986: 56).² Günlük kullanım eşyasından, mutfak eşyasına, mimari dekorasyondan süsleme sanatına kadar birçok alanda Batı etkisi Osmanlı toplumunda yoğun olarak hissedilmeye başlamıştır (Arık, 1998: 424).

Resim sanatında da bu değişimin etkilerini görmek mümkündür. Lâle Devri'nde, dönemin ileri gelen devlet adamlarının yabancı resamlara kendi portrelerini yaptırdıkları söylenir. Böylece 18. yüzyıl boyunca ülkeye gelen Batılı sanatçıların, ülkede gelişecek yeni sanat beğenisine önemli katkısı olduğu ileri sürülebilir (Bağcı, vd., 2006: 226). Özellikle, 16. yüzyılın ortalarından beri var olan kıyafet albümlerinin, bu dönemde yoğunlaştığı dikkat çeker. 18. yüzyılda, İstanbul'da bulunan birçok Avrupalı diplomatın yanında gelen ressamın Osmanlı toplumunu yakından tanımak amacıyla farklı etnik ve meslek grubundaki insanların kıyafetlerinin yer aldığı kıyafet albümleri hazırladıkları ifade edilmektedir. Bu albümlerde İstanbul'un çeşitli semtlerinin tasvirleri de bulunur. 18. yüzyılda, Boğaziçi ve çevresini çokça resmettiklerinden dolayı "Boğaziçi Ressamları" olarak tanınmış bir sanatçı topluluğu vardır. Bu sanatçılardan Jean Baptiste Vanmour (1671-1757), 17. yüzyılda da Fransız elçisinin himayesinde İstanbul'a gelmiş ve uzun süre kalmıştır. Bu ressamın eserlerinde İstanbul manzaraları geniş yer tutmaktadır (Boppe, 1998: 14), (Resim 1).

17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı yapılarının iç mekânlarında genellikle kalem işi tekniğiyle³ yapılmış, bitkisel ve geometrik süslemelerin yer aldığı bilinmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu süsleme programının da değiştiği görülmektedir. Kalem işi tekniğinde yapılan bitkisel ve geometrik süslemeler, yerini Barok ve Rokoko kartuşların içindeki manzara kompozisyonlarından oluşan resimlere bırakır (Bağcı, vd., 2006: 739-740). Bu anlamda ilk örneklerini 18. yüzyılın ikinci yarısında veren "Duvar Resmi" denilen bir resim türü oluşmaya başlar. Bu resimlerin genellikle duvar yüzeylerini yatay ve dikey şeritlere bölen, kare ya da dikdörtgen şekilli panoların içerisinde yer aldığı görülür. İstanbul ve Anadolu'daki duvar resimleri batıdaki gibi fresko tekniğiyle yapılmamış olup, yaş siva üzerine kalem işi tekniğiyle uygulanmıştır (Erzen, 1997: 488-489).

Topkapı Sarayı'nda tarihlenebilen en eski duvar resimleri Harem Dairesi'ne I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) eklenmiş bölümlerde bulunur. Cevri Kalfa ya da Gözdeler Dairesi üst katındaki büyük odada duvarları kaplayan resimlerin birinde 1779 tarihinin bulunuşu bir grup resmin bu dönemde yapıldığını ortaya çıkarmıştır. Resimlerin hepsinde mimari çizimler çok başarılıdır. Tüm mimari ayrıntılarıyla verilmeye çalışılan yapıların duvarları griye, pencereleri ise kırmızı ya da koyu griye boyanmıştır. Odadaki resimler açık renkleriyle dikkat çeker. Odanın sekiliğindeki tavan pervazında görülen kartuşların içine yerleştirilmiş ufak manzara kompozisyonlarında da aynı teknikler uygulanmıştır. Yer yer dar cepheli, çok katlı, kuleli ve yabancı mimari öğeler taşıyan yapıların görüldüğü bu resimlerde sadece açık ve koyu kırmızı boya kullanılmıştır. Yalnız iki rengin kullanıldığı manzara resimlerine başka yerlerde de rastlanılacaktır. Bunlar I.

²Osmanlı elçileri ve raporları hakkında son zamanlarda yapılan çalışmalar diplomatik ve kültürel ilişkilerin yeniden okunması ve anlamlandırılması bakımından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile başlayan uluslararası diplomasi geleneğinin ürünleri olan elçi raporlarının, sadece bürokratik notlar nezdinde okunmaması gerektiği vurgulanır. Araştırmacılar, uluslararası ilişkiler ekseninden birincil elden okunması gereken bu kaynakları "Osmanlı Modernizasyonunu" belgeleyen kayıtlar olarak da görmektedirler. 18. yüzyıl Osmanlı elçileri, raporları ve bu raporların yönetici seçkinler tarafından yorumlanması hakkında daha detaylı bilgi için bkz (Faroghi, 2016: 64-72).

³Kalem işi: Bir mimari eserde cami, türbe, mescid, saray, kasır, köşk, yalı gibi yapıların kubbelerini, tavanlarını ve iç duvarlarını siva, ahşap, bez, taş, deri gibi elemanlar üzerine renkli boyalar, kabartma ve bazen de altın varak kullanılarak ince uzun kıllı kalem tabir edilen fırçalarla yapılan süsleme sanatına denir. Bu tür işleri yapan sanatçılara da "kalemkâr" adı verilir. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz (Pakalın, 1983: 145).

Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde (1789-1807) yaygınlaşacak olan duvar süsleme türünü oluşturmaktadır (Renda, 1977: 83).

18. yüzyılın ikinci yarısında bir resim türü olarak İstanbul'da başlayan ve yaygınlaşan duvar resimlerinin, kısa zamanda Anadolu ve Rumeli'de de benimsendiği görülür (Renda, 1977: 84).

III. Selim döneminde duvar resimlerinin Anadolu'ya yayılmasında bu dönemde güç kazanan ve Sened-i İttifak (24 Eylül 1808) ile resmi bir kurum haline gelen "âyanların" payı büyük olmuştur. Bu varlıklı ailelerin, buldukları bölgede önemli imar faaliyetlerine giriştikleri de anlaşılmaktadır. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında âyanların yaptırdığı eserlerde bu durum daha da açık görülür (Renda, 2002: 269).

Yozgat'ta Çapanoğulları'nın, Manisa bölgesinde Yeğenoğulları'nın, Aydın ve çevresinde ise Cihanoğulları'nın⁴ yaptırdığı duvar resimli yapılardaki tasvirler, başkentte başlayan resim türünün Anadolu'daki dağılımını ve yayılımını göstermesi açısından da ayrı bir öneme sahiptir.

İstanbul'dan Anadolu'ya doğru yayılan duvar resimli yapıların cami, türbe, konak, ev ve şadırvan gibi birbirinden farklı yapılarda genellikle iç mekân süslemesi olarak yer aldığı görülür. Cami, kâbe, cennet-cehennem, ikonografik öğeler (keşkül, teber ve tesbih) ve şehir manzaraları bu resim türünde işlenen konuların başında yer alan temalardır. Çoğunlukla sanatçısı bilinmeyen bu tasvir geleneğinin 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Yapının Tanıtımı

Koca Seyfullah Cami Kütahya'nın 120 km. uzağındaki "Şaphane" ilçesinin merkezinde yer alır. İç mekânda yer alan kalem işi süslemeleri yapan sanatçı/sanatçılara ait herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız yapının 1310/1892 yılında inşa edilmiş⁵ olduğu tahmin edilmektedir (İnce, 2011: 266), (Resim 2). Binanın adını aldığı Seyfullah Ağa'nın, ilk camiye tamir ettiren ya da yerine yenisini yaptıran kişi olduğu düşünülmektedir (İnce, 2011: 266).

Koca Seyfullah Cami, 1970 yılındaki Gediz depreminden etkilenen yapılar arasındadır.⁶ Yapının zemininde sarsıntıdan dolayı birtakım bozulmalar yaşanmıştır. Zemindeki bu sorun günümüzde demir desteklerle sağlamlaştırılmak suretiyle giderilmiştir (İnce, 2011: 266). Zaman içerisinde caminin mimari yapılanmasında değişikliklerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Cami, engebeli ve meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Binanın bulunduğu arsa, kuzey tarafından sınırlanılarak bu alana düzgün olmayan dikdörtgen planlı kapalı bir son cemaat yeri inşa edilmiştir. Alt kısımda dükkânlara yer verilmiştir. Kuzeyden güneye doğru devam eden alt kısımda yer alan düzlem, ahşap direklerle sağlamlaştırılmıştır. Destek için kullanılan bu ahşap direkler 1970 yılındaki deprem sonrasında betonarme

⁴18-19. yüzyılda hüküm süren âyan aileleri ve bu ailelerin yaptırdıkları eserler için bkz (Mert, 1980: 21-25; Arık, 1974: 4-7; 1976: 24-29; 1988: 10; Şener, 2014: 715-738; Arel, 1987: 43-76; 1993: 184-221).

⁵Kasım İnce, kible tarafındaki taşıyıcılardan ortadakinin kuzey yüzünde 1114/1702 tarihli mermer bir kitabe bulunduğunu ancak kitabede geçen isimle yapının adının örtüşmediğini belirtir. Arşiv kayıtlarında da 02.12.1223/19 Ocak 1809 tarihli Seyfullah Ağa (Seyfullah Çelebi) Cami isimli bir belgenin olduğunu "1809" tarihinin de camideki özellikle süsleme üslubuyla örtüşmeyeceğini ifade eder. Yapının üslubunun; doğu girişi ve mihrap nişinin üst kısımlarındaki panolarda yer alan hat örnekleriyle örtüştüğünü bu nedenle yapının 1892 tarihinde yapılmış olmasının kuvvetli bir ihtimal olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz (İnce, 2011: 266).

⁶28 Mart 1970 yılında, Kütahya'nın Gediz ilçesinde 7.2 şiddetinde bir deprem meydana gelmiştir. Arşiv kayıtlarına "Gediz Depremi" olarak geçen bu felakette binlerce kişi ölmüş, yaralanmış Kütahya ve çevresindeki pek çok yapı yıkılmış ya da büyük oranda hasar görmüştür. Gediz depremi hakkında bilgi için bkz. www.eskigediz.bel.tr

malzeme ile kuşatılarak sağlamlaştırma yapılmıştır (İnce, 2011: 266). Mimarideki yenilemenin yanında yapıdaki kalem işi süslemelerin zaman içerisinde yenilediği gösteren ibareler vardır. Harime girişin yukarıdaki bir panoda Arap harfleriyle “1973” tarihinin yer alması Gediz depreminden sonra süslemelerde de yenilemenin olduğunu düşündürmektedir (İnce, 2011: 266). Günümüze yakın son büyük değişiklik, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2005 yılında yaptırılmıştır (Resim 3).

Caminin harimi, kibleye paralel dikdörtgen bir plana sahiptir (İnce, 2011: 267). İçe kısımda serbest halde yerleştirilmiş çatıyı destekleyen dört kalın direğin ortasına, direklerin meydana getirdiği alandan daha küçük olmak üzere dışarıdan belirli olmayan yalancı bir kubbe de yerleştirilmiştir.

Son cemaat yerinden harime ulaşmayı sağlayan iki giriş bulunmaktadır. Minare girişine yakın olanı basit bir düzenlemeye sahip iken doğu girişine yakın olanı farklıdır. Burada yuvarlak kemerli bir geçiş alanı dikkatlerden kaçmaz. Geçişin yer aldığı kapının yüzeyinde ise kapıyı hareketlendiren birbirlerinden farklı büyüklükte dikdörtgenlere ayrılmış alanlar yer alır. Harime girildiğinde girişin sağ ve solundaki merdivenleriyle ahşap destekler üzerine oturan mahfil katı dikkat çeker. Burada harime doğru uzanan yarım daire şeklinde düzenlenmiş bir balkon da bulunur.

Harim, mihraba paralel bir şekilde düzenlenen çıtalarla düzenlenen farklı geometrik şekillerden meydana getirilmiş ahşap bir tavanla örtülmüştür. İbadet mekânında, dışarıdan belli olmayan dört kalın ayak üzerine oturan yalancı bir kubbe vardır. Günümüzde caminin üzeri kiremitle kaplanmıştır.

Cami, engebeli ve yüksek bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Yapının iki tane girişi vardır. Bu girişlerden ilki kuzeybatı köşesinde minareye yakın alanda yer alan, düz lentolu ve iki ahşap kapı kanatlı olan kısımdır. Son cemaat yerinden harime ulaşmayı sağlayan ikinci giriş kuzeydoğu köşede yer alır (Resim 4). Yapının yüksek bir alana inşa edilmiş olması harime girişteki uygulamalarda da birtakım değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Uzun merdivenlerin varlığı bu değişikliğin kanıtları arasındadır. Girişlerdeki bir diğer değişiklik de örtülerde yaşanmıştır. Kuzeybatıdaki girişin önünde batıya doğru uzanan dikdörtgen bir sundurmanın varlığı dikkat çekerken kuzeydoğudaki girişin önünde iki sütundan meydana getirilmiş bir alan görülür.

Doğu cephedeki girişin önünde yer alan yuvarlak taş kaideli ahşap direklerin başlıkları sade bir görünüme sahiptir. Bu alana hareketlilik kazandıran uygulama; ahşap direkleri birbirine bağlayan ahşap malzemelerin köşelerde iç bükey yapan ve volütlerle sonlanan kısımdır. Buradaki tavanın da çıtalarla hareketlendirilmiş olması dikkat çekicidir.

Caminin doğu ve batı cephesinde üçü altta biri üstte olmak üzere dört pencere açılmıştır. Mihrabın olduğu güney cepheye ise dört adet pencere açılmıştır. Doğudaki girişin üst kısmında yer alan pencerenin oval formu olduğu dikkate alındığında bu açıklıkların cephelere ışık ve hareket kazandırmak üzere açıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının beden duvarlarında taşla inşa edilmiş üzeri ise sıvayla kaplanmıştır. Taşın yanında camide ahşap malzeme de kullanılmıştır. Caminin alt kısmında yer alan ve kuzeyden-güneye doğru devam eden düzlemelerin olduğu alanlarda yalancı kubbenin desteklerinde ve harim duvarlarının arasında ahşap malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷

⁷Harimin güney, doğu ve batı duvarlarının ahşap direklerin arası 0.20 cm., kalınlığında olup, çam ağacı kabukları konularak üzerlerinin sıvanması suretiyle oluşturulduğunu Kasım İnce'den öğrenmekteyiz. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz (İnce, 2011: 266).

Camideki süslemeler; harim duvarları, ahşap tavan, kubbe içi, minber ve vaaz kürsüsünde yoğunlaşmıştır. İç kısımdaki bu süslemeleri tekniklerine göre şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

Ahşap Süslemeler

Çıtalarla düzenlenen ahşap tavadaki geometrik yüzeylerin içleri farklı renklere boyanarak tavana hareketlilik kazandırılmıştır. Sarı, siyah, mavi ve kiremit kırmızı rengin yoğun olarak kullanıldığı tavanda yıldız ve kare şeklinde motiflerden oluşan süslemeler tüm yüzeye yayılmıştır. Özellikle mihrap önündeki alanda iç içe geçmiş sekiz kollu yıldız motifinden oluşan göbek dikkatlerden kaçmaz.

Mihrabın batısında yer alan minber pencere ile duvara gömülmüş bir direk arasında kalmıştır. Duvara yaslandığı köşk kısmının altındaki bölüm iki ahşap ayakla seki üzerinde yer alır. Süpürgeliğin üstündeki yan aynalık kısmının üzerinde altıgenlerin ağırlıkta olduğu geometrik süslemeler bulunur. Sekizgen kasnak halinde düzenlenen külah kısmı piramidaldir.

Döneminden olduğu düşünülen (İnce, 2011: 270) ahşap kürsü, yalancı kubbeyi taşıyan ayaklardan güneydoğu köşesindekinin yüzeyine raptedilmiştir. Zeminden yukarıya doğru beş köşeli olacak şekilde genişleyen kaidenin korkulukları da aynı formda sonlanmıştır. Korkulukların dikdörtgen formlu yüzeylerinde oyma tekniğinde yapılmış bitkisel bezemeler yer alır. Lale ve vazodan çıkan kıvrık dal şeklindeki bezemelerden sadece kuzeye bakan kısım sağlam olarak günümüze ulaşmıştır.

Harimde Görülen Kalem İşi Süslemeler

Sıva üzerine yapılan kalem işi süslemeler; harim duvarları ve yalancı kubbe içinde yoğunlaşmıştır. Doğu, batı ve güney duvarları birbirlerinden farklı boyutlardaki panolara ayrılmış ve süslemeler bu panoların içerisine yapılmıştır (Resim 5).

Doğu duvarı, üçgen motiflerinden meydana getirilmiş bir şerit ile farklı büyüklükte panolara ayrılmıştır. Güney duvarı ile doğu duvarının kesiştiği noktadaki ilk panoda⁸ madalyon içerisinde “Osman” yazısı okunur. Bu yazının hemen altında yeşile boyanan ve havada asılı duran kayık şeklindeki bir nesne nesnenin üzerinde de kulplu vazunun içinden çıkan natüralist süsleme kompozisyonu yer alır. Bu süslemenin yanında pencere bulunur. Pencerenin tepe noktasında yeşil ve kahverengi tonlarından meydana getirilmiş Barok karakterli bezeme dikkat çeker. Duvara gömülü geniş ayağın sınırladığı ikinci panonun bulunduğu alan ilk panoya göre daha geniş tutulmuştur. Madalyon içerisindeki “Ali” yazısı ilk dikkat çeken unsurdur. Bu yazının altında da “Kelime-i Tevhit” yazısı okunur. Panonun zeminine yeşil tonlarından bir arazi oluşturulmuştur. Zeminin güney köşesine doğru bitki topluluğu yerleştirilmiştir. Bu bitkilerin arasında ise portakal ağacı olduğu düşünülen bir ağaç yer alır. “Hasan” yazısının okunduğu panodaki süsleme unsurları burada da kendini tekrar eder. Yeşil zemin üzerindeki diğerinden daha büyük portakal ağacı alanın tam ortasına konulmuştur. Barok karakterli yeşil ve kahverengiye boyanan kıvrım dallı süslemelerin yer aldığı alanın solunda dördüncü pano vardır. Madalyon içerisindeki “Hüseyin” yazısının hemen altında boşlukta duran ve yeşile boyanan kayık benzeri nesnenin üstündeki natüralist süsleme kompozisyonu bulunur. Benzerlerinden büyük tutulan bu panonun zeminine de tıpkı diğerlerinde olduğu gibi yeşil tonlarında bir üzüm bağı yerleştirilmiştir. Karşısındakine simetrik olarak yerleştirilmiş büyük ayaklı saat tasviri de panonun kuzeyinde yer alır.

Batı duvarındaki süslemeler geneli itibarıyla doğu duvarındakilere benzemektedir. Hareme doğrudan girişi sağlayan batıdaki kapının sağında kalan duvar yüzeyi duvara gömülü direkler ve pencerelerin sınırladığı panolara bölünmüştür. Bölünen bu alanlar dama

⁸Panolarda numaralandırma güneyden-kuzeye doğrudur.

motifli şeritlerle de dört yönden çerçeve içine alınmıştır. Madalyon içerisindeki “Ya Hazret-i Bilâl-i Habeşî” yazısının okunduğu ilk panoda⁹ karşındakine simetrik olarak yerleştirilmiş bir saat tasviri yer alır. Saatin güneye doğru bakan yönüne de bir ağaç ve yeşil tonlarının kullanıldığı bir arazi parçası yerleştirilmiştir. Barok karakterli yeşil ve kahverengi tonlarına boyanan kıvrım dallı süslemelerin yer aldığı alanın solundaki ikinci pano ilkinde nazaran daha geniş ve büyük tutulmuştur. Panoda madalyon içerisindeki “İsrafil” yazısı ile bu yazının altındaki “Kelime-i Tevhit” yazısı dikkat çeker. Yazıların altında kalan kısımda bir doğa betimlemesinin yapıldığı söylenebilir. Yeşil rengin egemen olduğu bir arazi üzerinde birbirlerine karşılıklı gelecek şekilde yerleştirilmiş iki ağaç dikkat çeker. Ağaçların arasındaki boşlukta havada üzerine bir bıçağın saplandığı havada asılı duran bir dilim karpuz resmedilmiştir. Yarısı duvara gömülmüş direk ile pencere arasında kalan diğer panoda madalyon içinde “Mikail” yazısı okunur. Boşlukta duran ayaklı ve çift kulplu bir vazo ve bu vazunun içinden çıkan çiçekler panonun orta noktasına denk gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Bu süslemenin altında yeşil tonlarından meydana getirilmiş bir arazi görülür. Dört büyük meleklerden “Cebrail” isminin yer aldığı son panoda, natüralist süsleme kompozisyonu ile havada asılı duran bir karpuz resmedilmiştir.

Harimdeki süslemelerin en yoğun olduğu alan mihrap duvarıdır. Duvardaki bezemeler kuzey ve doğu duvarındakiler gibi yerleştirilmiştir. Benzer süsleme programının yer aldığı güney duvarda da ilk dikkati çeken madalyonlar içindeki yazılardır. Pencerenin solunda mihrabın ise sağında kalan panoda beyaz zemin üzerine sıralanmış yazı kuşakları görülür.¹⁰ Güney duvardaki ilk panoda¹¹ madalyon içinde “Azrail” ismi okunur. Bu yazının hemen altında boşlukta duran, ayaklı ve kulplu bir vazo ile vazunun içinden çıkan çiçek demetleri görülür. Minberin sağında kalan kısım ile “Azrail” yazısının solunda kalan alanda pencere açıklığı bulunur. Açıklığın üstünde mavi zemin üzerine dikdörtgen bir alan içine sığdırılarak yapılan bitkisel karakterli süslemeler görülür. Yarısı duvara gömülmüş desteğin solundaki ikinci panoda yuvarlak madalyon içindeki “Allah” yazısı dikkat çeker. Madalyonun altında dallarını iki yana açan ve kahverengi boyanan bir ağaç yer alır. Panonun solunda kalan alanda da pencere üstündeki Barok karakterli bitkisel süslemeler bulunur. Yuvarlak madalyon içerisinde “Muhammed” isminin okunduğu yarısı duvara gömülmüş direğin sağında kalan panoda yeşil zemin üzerinde yükselen bir ağaç yer alır. “Ebu Bekir” isminin okunduğu kare bir alan içinde Barok karakterli bitkisel süslemelerin yer aldığı alanın sağındaki panoda bir “cami” tasviri yer alır. Buradaki cami tasviri harimde yer alan tek mimari betimleme olması bakımından önemlidir.

Cami Tasviri

Mimari betimleme yeşile boyanmış bir tepe üzerinde yer almaktadır. Tepenin üzerinde tek sıra halinde ve aralıklı olarak yerleştirilmiş küçük ağaçlar görülür. Ağaçların gövdeleri siyaha tepe noktaları ise yeşile boyanmıştır. Betimlemede iki minareli dört şerefeli ve tek kubbeli bir cami tasvir edilmiştir. Tepenin tam orta noktasında yer alan yapıya detaylı bakıldığında dört bölmesi sütunlarla belirlenen sütunların ortasında ise bir kapı açıklığı bulunan bir mekân görülür. Mekânın üzeri dört kubbeyle kapatılmıştır. Buranın son cemaat yeri olması kuvvetli bir ihtimaldir. Son cemaat yerinin üzeri altı kubbe ile örtülmüştür. Kubbelere dörtünün üzerine mavi işaretler konulmuştur. Bu alanın üzerinde ise caminin ana gövdesinin yer aldığı bölüm görülür. Buradaki duvar yüzeyinde ikisi aynı büyüklükte ortadaki ise diğerlerinden daha geniş tutulmuş kemer formunda alanlar bulunur. Bu kemerli

⁹Panolarda numaralandırma kuzeyden-güneye doğrudur.

¹⁰Mihrap nişinin tepe noktasında “Maşallah”, bu yazının sağında “El Mehden Lâilâhe İllâllah Vahdehû Lâ Şerike Leh” Allah’tan başka ilâh yoktur. O, birdir ve tektir. Bu yazıların altında da Muhammed ve “Ya Fettah” ibaresi okunur.

¹¹Panolarda numaralandırma batıdan-doğuya doğrudur.

yüzeylerin içinde ortadakinde iki diğerlerinde ise bir tane pencere olduğunu düşündüğümüz açıklıklar yer alır. Küçük pencerelerin olduğu alanlar maviye boyanmıştır. Köşelerinde ağırlık kuleleri bulunan dilimli kubbenin oturduğu duvar yüzeyi ile kubbe arasında iki sıra halinde tanzim edilmiş silmelerin varlığı dikkat çekicidir. Kubbenin tepe noktasında ağırlık kulelerinden daha büyük tutulmuş soğanimsi bir kubbe ve onun da üzerinde alem yer alır. Mimari betimlemede kullanılan renklerde de bir uyum görülür. Son cemaat yeri olarak düşündüğümüz alan ile geniş tutulmuş duvar yüzeyinde ve büyük kemerde gri renk hâkimken; ağırlık kuleleri, kubbe ve alemlerde kiremit kırmızısı kullanılmıştır. Duvardaki sarı renge ise minarelerdeki şerefeler eşlik etmiştir (Resim 6-7)

Güney duvarı ile doğu duvarının kesiştiği noktadaki son panoda yuvarlak madalyon içinde “Ömer” ismi okunur. Yazının altındaki panonun zemininde yeşil arazi üzerine kondurulan ve gövdesi siyaha boyanan bir ağaç görülür.

Harime girişin karşısında yer alan mihrabın yuvarlak kemerli bir kavsarası vardır. Yarım daire formundaki sarıya boyanan nişin içinde iki yana doğru açılan ve püskülleri bulunan bir perde motifi yer alır. Perde motifinin ortasından zemine doğru bir kandil sarkıtılmıştır. Nişin sağına ve soluna birer tane sütunçe yerleştirilmiştir. Başlıkları olmayan ama tepe noktasında Barok karakterli “C” motifli süslemelerin yer aldığı sütunçelerin üstünde ise yukarıya doğru daralarak devam eden kıvrımlar kendini gösterir. Bezemelerin alt tarafında dikdörtgen bir alan meydana getirilerek mihrap ayeti¹² ile 1310/1892-1893 tarihi yazılmıştır. Dikdörtgen çerçevenin sütüne oturan kulplu bir vazunun üstünde mor zemin içinde “Maşallah” yazısı okunur. Bu yazının yer aldığı mihrap alınlığı diyebileceğimiz boşlukta kalan kısımlar yeşil zemin üzerinde Barok karakterli kıvrım dallarla bezenmiştir (Resim 8)

Harimdeki kalem işi süslemelerin en son görüldüğü yer dışarıdan belirli olmayan “yalancı kubbe” adı verilen alanın içinde yer alır. Kubbenin ortasına kırmızı fon üzerinde alt kollu bir yıldız motifi yer alır. Buradaki yıldız motifi bir daire içine yerleştirilmiştir. Yıldızın kollarının ucunda natüralist bezemeler bulunur. Natüralist süslemelerin görüldüğü kubbe içi altı bölüme ayrılmıştır. Ayrılan her bir alanın içi farklı renklere boyanmıştır. Bezemelerin ortasında kalan boşluklara birer kandil motifi eklenerek alana hareket kazandırılmıştır. Resim 9)

Harimdeki kalem işi süslemelerin olmadığı tek yer kuzey duvardır. Harime girişin sağ ve solundaki panolar içine birbirlerine karşılıklı gelecek şekilde yerleştirilmiş vavlar (و) duvarı hareketlendiren tek süsleme unsurudur. Duvarın geri kalan kısmında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz (Resim 10).

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Bu çalışmaya konu olan cami tasviri başta olmak üzere duvar resimlerinde görülen ve herhangi bir doğal manzara ya da kent panoraması içinde yer almayan cami tasvirleri kendi içlerinde önemli bir grubu oluşturur. Daha öncede ifade edildiği gibi bu tasvirlerin cami içerisinde belirlenmiş net bir yeri yoktur. Koca Seyfullah Cami’ndeki tasvire benzeyen pek çok duvar resimli eser bulunmaktadır.

İncelediğimiz yapıdaki cami tasviri sıva üzerine boya ile yapılan, Osmanlı mimarisindeki yapıların genellikle iç mekânlarında yer alan ve bir tür bezeme tekniği olarak kabul edilen “kalem işi” tekniği ile yapılmıştır (Sözen ve Tanyeli, 2010: 155). Koca Seyfullah Cami’ndeki cami tasvirine teknik, konu, tarih ve süsleme özellikleri açısından benzeyen

¹² Küllema dehule aleyhâ Zekeriyal Mihrabe” (Al-i İmran: 37).

eserlerden bazıları şunlardır:¹³ Aydın Koçarlı Cincin Köyü Cihanoğlu Cami (1785) son cemaat yerinin batısında (Arel, 1993: 43-76), Baklan Boğaziçi Kasabası Cami (1774-1876) batı duvarında,¹⁴ Denizli Acıpayam Yazır Kasabası Cami doğu duvarında (Çakmak, 1991: 62), Denizli Akköy Belenardıç Kasabası Cami son cemaat yerinde (Çamak, 1994: 26), Afyon Sandıklı Ulu Cami kubbe eteğinde ve (Önge, 1968: 11), Manisa-Kula Emre Köyü Cami (1808-1821) güney duvarındaki cami tasviri.¹⁵

Bu eserlerde yer alan cami tasvirleri de tıpkı incelediğimiz yapıdaki cami tasviri gibi kalem işi tekniğinde yapılmıştır. Bir panonun içinde yer alan mimari betimlemelerden özellikle Denizli Acıpayam Yazır Cami ve Akköy Belenardıç Cami tasvirleri ayrı bir öneme sahiptir. Bu yapılarıdaki cami tasvirlerinin üzerinde Koca Seyfullah Cami tasvirinde olduğu gibi Osmanlıca bir yazı kuşağı ya da madalyon içerisinde (Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali) halife isimleri yer alır.

Karşılaştırmaya konu olan eserlerdeki cami tasvirleri konu ve teknik açısından Seyfullah Cami'ndeki tasvire benzemektedir.

Seyfullah Cami'nde yer alan mimari tasvire çağdaşları arasında benzeyen en yakın örnek Denizli Akköy Belenardıç Kasabası Cami son cemaat yerindeki cami tasviridir. Belenardıç Cami'nde yer alan mimari tasvir incelediğimiz yapıda yer alan cami tasvirinde olduğu gibi iki minarelidir. Yapının genel kurgusu ve mimari düzenlemesi iki tasvir arasındaki yakınlığı ortaya koyan unsurlardır. Denizli'deki yapının üzerinde yer alan "Sultan Selim Cami" ismi bu yapının İstanbul'daki Yavuz Sultan Selim Cami (1522)'nin hayali çizimi olduğunu düşündürür. Çalışma konumuzda yer alan cami tasvirinin Belenardıç Cami'ndeki tasvire çok benzemesi, üzerinde her ne kadar "Sultan Selim Cami" ismi yazması bile betimlemenin İstanbul Yavuz Sultan Selim Cami'nin hayali tasviri olduğunu ortaya koyar.

Yapıdaki cami tasviri aynı zamanda kent silüetinin bir parçasıdır. Bu tarzdaki resimlerde betimlenen camiler kent kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak karşımıza çıkar. İstanbul manzarası bu türdeki resimlerde işlenen konuların başında gelir. Diğer cami tasvirlerinde olduğu gibi bu resimlerde de üslubun genellikle iki boyutlu olduğu gözlerden kaçmaz. Koca Seyfullah Cami'ndeki tasvire bu yönden benzeyen pek çok duvar resimli yapı bulunmaktadır. İstanbul Süleymaniye başta olmak üzere şehir manzarası içindeki İstanbul tasvirlerine: Birgi Çakır Ağa Konağı (19. yüzyılın ilk yarısı) kışlık odasında,¹⁶ Birgi Sandık Eminoğulları Evi'nde (Kuyulu, 2011: 62-64), Arnavut Berat Bekârlar Cami (19. yüzyıl başı) batı duvarında (Arık, 1988: 122; Uçar, 2013: 1161-1184), Ürgüp Sucuoğlu Konağı'nın (1915) büyük odasında (Özbek, 2014: 219-220), Amasya Merzifon Kara Mustafa Paşa Cami Şadırvanı kubbe içinde (1875), (Arık, 1975: 10), Amasya Sultan II. Bayezid Cami Şadırvanı kubbe eteğinde (19. yüzyıl sonu), (Arık, 1975: 10) ve Datça Reşadiye Mehmet Ali Konağı'nın başodasında (1791-1801) (Nemlioğlu, 2008: 48) rastlanır.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi cami tasvirleri, duvar resimlerinde en sık işlenen mimari betimlemelerin başında yer almaktadır. Bu tasvirlerin, genellikle köy camileri adı verilen dış cephelerinde herhangi bir süsleme özelliği olmayan yapıların içlerinde bulunduğu görülür. Tasvirlerin genelinde Osmanlı resim sanatına 18. yüzyılın ilk yarısına egemen olan

¹³Ege bölgesindeki mimari tasvirli eserleri konu edinen çalışmalardan bazıları şunlardır: (Orhun, 2006: 233; Çağlıtütüncügil, 2012: 151; Yurtsal, 2009: 85; Kuyulu, 1996: 152-153; Beykal, 1996: 40-64; Tercanlı, 2015: 102-124; Daş, 1991: 1-12).

¹⁴Baklan Boğaziçi Kasabası Cami'ni konu alan yayınlar için bkz (Çakmak, 1991: 76-79; 1995: 529; Orhun, 1997: 73-74).

¹⁵Kula Cami üzerine yapılan çalışmalar için bkz (Atanur, 1993: 14-16; Bozer, 1987: 49-53).

¹⁶Çakırağa Konağı üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: (Kuyulu, 2011: 62-64; Eldem, 1970: 11-15).

üslubun ağır bastığı dikkat çeker. Bir başka ifadeyle tasvirler genellikle iki boyutludur. Cami tasvirlerinin cephelerinde, avlularında ve diğer mimari detaylarında zaman zaman perspektif ve ışık-gölge gibi farklı unsurların denendiği de görülür.

Kütahya’da incelediğimiz cami gibi tasvirli yapıların varlığı yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Uysal’ın “Büyük bir çoğunluğu tamamen değişmiş” olarak gruplandığı yapıların içinde “Şeyh Dede Bali Cami”nin ismi de geçmektedir (Uysal, 1990: 47-63). İlk inşası 1421 yılında yapıldığı düşünülen bu yapının konumuz açısından asıl önemli kısmı içinde “tasvir” barındırıyor olmasıdır. Günümüze ulaşamayan bu yapıda, ağaçlar arasında bir cami tasvirinin yer aldığını Günsel Renda’dan öğrenmekteyiz.¹⁷

Duvar resimli camiler türbeler ve sivil yapıların içinde karşılaştığımız bu mimari tasvirlerin özellikle İzmir, Aydın, Manisa, Kütahya ve Denizli’deki yapılarda yer alan betimlemeleri Güney İtalya ve Akdeniz kültürünün süsleme konsepti içinde değerlendiren çalışmalar vardır. Bu bağlamda, İzmir ve çevresinin 18. yüzyıldaki mimari ortamı hakkında değerlendirmelerde bulunan Arel, Ege bölgesinde sıkça karşılaştığımız duvar resimlerindeki mimar tasvirlerin “Sakız Adası”ndan beslenen bir ekol tarafından bölgeye yayılmış olabileceğini söylemektedir.¹⁸

Kütahya’da ya da Tavşanlı ve çevresinde tasvirli yapıların yoğun bir şekilde yer aldığını ve bunların günümüze ulaşmadığını söylemek için yukarıdaki örneklerden daha fazlasına ihtiyaç olduğu açıktır. Bu ön kabulde birlikte Kütahya’nın Osmanlı çini merkezlerinden biri olması desen ve tasvir bilgisinin sanatçı/sanatçı grubu tarafından biliniyor olduğunu gösteren çalışmalar da vardır. Tarkan Okçuoğlu tarafından yayımlanan “Manzaralı Bir Kütahya Çinisi” isimli makalede bir çini üzerindeki manzara tasvirinin işleniş ele alınmaktadır (Okçuoğlu, 2003: 1-8). Bu durum ise dar bir zeminde de olsa manzaralı betimlemelerin 1731 yılında Kütahya’daki sanatçı/sanatçılar tarafından bilindiğini ve farklı eserlere uygulandığını düşündürür.

Kütahya’nın merkezine uzak bir ilçede inşa edilmiş olan Koca Seyfullah Cami’nde ilk dikkati çeken unsur yapıda yoğun olarak kullanılan ahşap malzeme olmuştur. Ana iskelet ve duvarlarda ahşap malzemenin bu denli yoğun kullanılmasının Ege bölgesindeki yapılardan ziyade Karadeniz bölgesindekilerde görüldüğü ifade edilmektedir (Yavuz, 2009: 1-17).

¹⁷Renda, siyah-beyaz bu fotoğrafın Prof. Dr. Yılmaz Önge arşivine ait olduğunu belirtir. Fotoğraf caminin 1970 yılından yani kapsamlı onarımından daha önceye ait olduğu düşünülmektedir.

¹⁸18. yüzyıl İzmir ve çevresindeki mimari ortamı araştıran çalışmasında Arel’in verdiği bilgiler önemlidir. Yazar, 18 ve 19. yüzyılda inşa edilen İzmir ve çevresindeki yapıların şehir dokusuna ve bölge kültürüne göre şekil aldığı ifade eder. Özellikle yapıların iç kısımlarındaki bezemelerin çağdaşı olan, İstanbul yapılarından ayrı bir tarzda yapılmış olduğunu açıklar. Başkentte Fransız mimari ve süslemesine yakın uygulamalar dikkat çekerken İzmir ve çevresinde Akdeniz kültürü egemen olduğunu söyler. Özellikle Güney İtalya ve “Sakızlı” ustaların süsleme ve tasvir konusundaki baskın etkinliğinin bölgeye yayılmış olmasını dikkat çekici olarak vurgular. Bu görüşüne yazar, Ege bölgesindeki bazı yapılar ve eserler üzerindeki süslemeleri değerlendirerek açıklar. Erken tarihli bir örnek olarak, Aydın’daki 1756 Cihanoğlu Abdülaziz Efendi Cami’deki süslemeleri ele alır. Burada alçı mihrap etrafındaki süsleme ve tekniklerin “Sakız” üslubunun Batı Anadolu’daki öncüsü olarak kabul edilmesi gerektiği ifade edilir. Mimari tasvirlerin Güney İtalya bir başka ifadeyle geniş zeminde Sakız Adası’ndaki kültürel etkileşimin varlığını farklı materyaller üzerinden de açıklamaya devam eden Arel, mezar taşları ve levhalardaki “cami tasvirli” kompozisyonların varlığına dikkat çeker. Süslemedeki tekniksel özellikler yapının mimari detaylarındaki kule benzeri uygulamalar İzmir Çakaloğlu Hanı’nın önüne taşınan Gaffarzade Çeşmesi’ni süsleyen mermer levha üzerindeki 1805-1806 tasvirinde görülür. Bu levhalarda görülen mimari motif istifleri, basit perspektif uygulamaları ve tasvirlerle eşlik eden perdeler ve yumuşak kesim tekniği İzmir, Aydın ve Denizli şehirlerinde yer alan 1795-1840 tarihli erkek şahidelerin çoğunda görülür. Yazara göre şahidelerde ve levhalarda kullanılan mimari tasvir tekniği ve motifler Sakız Adası’ndan gelen taş ustaların ekolünden çıkmış ve buradan Anadolu’nun diğer bölgelerine yöresel özellikler eklenerek yeniden duvar resimlerinde yerini almıştır. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz (Arel, 1998: 9-32; 1991: 231-245).

Şaphane'nin ormanla iç içe olması binada kullanılan yoğun ahşabın açıklayıcı bir sebebi olarak görülmektedir (İnce, 2011: 271).

Harimdeki kalem işi süslemelere bakıldığında duvar resimlerini bilen ama ustalık noktasında yerel bir sanatçının çalışmış olabileceğini gösteren uygulamalar vardır. Panolardaki birbirini tekrar eden uygulamalar, panoların pencere tarafından bölünmesi, ağaç ve bitki tasvirlerindeki orantısızlıklar ve detaylardaki bozulmalar usta bir duvar resim sanatçısından ziyade yerel bir sanatçının çalıştığını gösteren uygulamalardan bazılarıdır.

Oran-orantı ve mimari perspektif açısından değerlendirilebilecek tek örnek cami tasviridir. Tasvirdeki duvar ile kubbeler arasındaki orantı bozukluğunun yanı sıra tek boyutlu olarak yapının ele alınması mimari tasvir bilgisini yansıtan somut uygulamalar olarak dikkat çeker.

Sonuç

Sonuç olarak, bir kenti oluşturan önemli yapıların kent kimliğinin parçası olarak görülmesi ve bu mimarilerin betimlenmesi Osmanlı resim sanatının sıkça işlediği konuların başında gelmiştir. Dini yapılar içindeki bu mimari betimlemelerin İstanbul'u, başkenti simgeleyen büyük programlı yapılar olması ise dikkat çekicidir. Bu bağlamda bu tasvirleri yapan sanatçı/sanatçılar bu camileri adeta “kent portresinin” en belirgin unsuru olarak görmüş olmalıdırlar. Sanatçı/sanatçılar duvar resimlerindeki bu tasvirleriyle bir bakıma “kenti yeniden inşa” etmişlerdir. Geniş halk kitlelerine ulaşmak amacıyla yapılmış cami tasvirleri dönemin popüler sanatsal ifade biçimleri olmuştur.¹⁹ Şaphane Cami'ndeki mimari betimleme hem dönemin sanatsal beğenilerini hem de yerel ölçekli sanatsal faaliyetlerin türünü belirlemesi açısından son derece önemlidir. Bu durum ise şöyle bir yorum yapılmasına olanak verir: Bir şehrin önemli yapılarını konu alan görsel betimlemelerin, farklı şehirlerde benzer bir şekilde karşımıza çıkması kent imgesinin Osmanlıların zihninde yarattığı ortak görsel dili gösterir.

Kaynakça

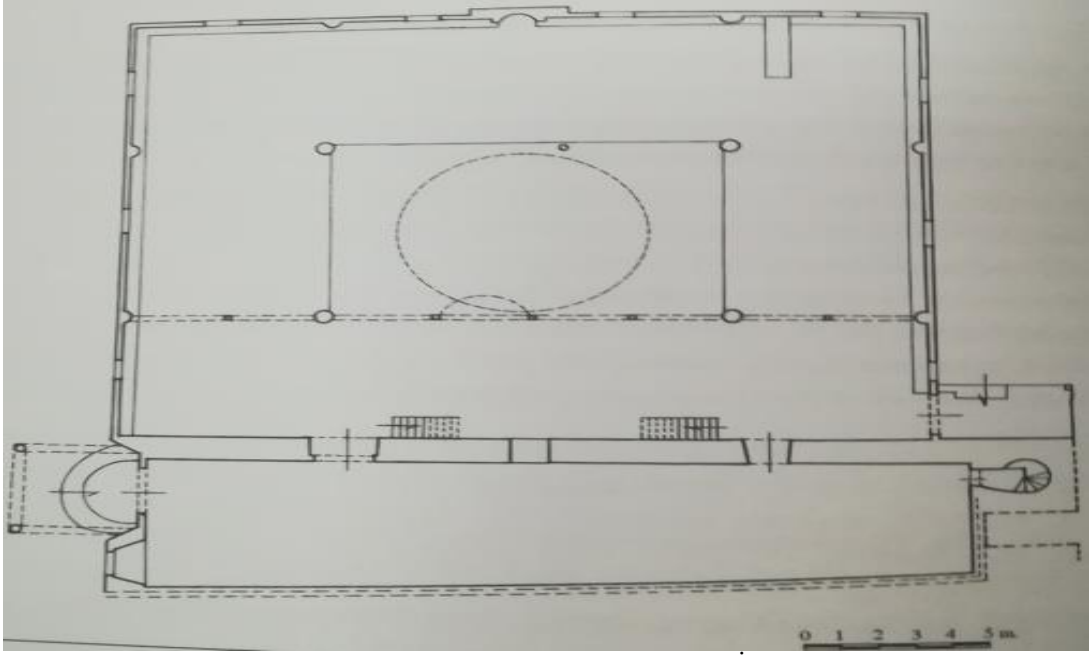
- Arel, A. (1987). “Cincin Köyü’nde Cihanoğullarına ait yapılar”. *Beşinci araştırma sonuçları toplantısı bildirileri*. Ankara.
- Arel, A. (1992). “Ege Bölgesi Ayânlık dönemi mimarisi: 1989 dönemi yüzey araştırmaları”. *Onuncu araştırma sonuçları toplantısı bildirileri*. Ankara.
- Arel, A. (1993). “Aydın ve yöresinde bir ayân ailesi ve mimarlık: Cihanoğulları”. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e problemler araştırmalar tartışmalar. *Birinci uluslararası tarih kongresi bildirileri*. Ankara.
- Arel, A. (1998). “18. yüzyılda İzmir çevresinde mimari ortam”. *18. yüzyılda Osmanlı kültür ortamı sempozyum bildirileri*. İstanbul.
- Arık, R. (1974). Yozgat Çapanoğlu Cami. *Önasya*, 74, 8-11.
- Arık, R. (1975). Resimli Türk evlerinden iki örnek. *Sanat Dünyamız*, 4,12-19.
- Arık, R. (1975). Anadolu’da bir halk ressamı; Zileli Emin. *Türkiyemiz*, 16, 8-13.
- Arık, R. (1976). Yozgat’ta resimli bir cami ve bir ev. *Sanat Dünyamız*, 7, 24-29.
- Arık, R. (1988). *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları.
- Atanur, M. (1993). Kula Emre Köyü Cami süslemeleri. *Kültür ve Sanat*. 11, 14-16.
- Avcı, O. (2016). Yozgat Başçavuşoğlu Cami ve Süslemeleri Üzerine Düşünceler. *Osmanlı mirası araştırmaları dergisi*, 3(5), 49-70.
- Baloğlu, A., H. (2006). *Şeker Ahmet Paşa'nın sanatı ve sanatçı kişiliği*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Çanakkale: Çanakkale 18 Mart üniversitesi SBE.

¹⁹Dini mimaride yer alan sanatsal imgelerin zamanla geniş halk tabakalarına yayılan kolektif bir “imge” dünyasına dönüştüğünü belirten Umberto Eco’nun bu görüşlerini tartıştığı eseri için bkz (Eco, 2012: 39-41).

- Bağcı, S. Çağman, F. (2006). *Osmanlı Resim Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları.
- Boppe, A. (1998). *XVIII. Yüzyıl Boğaziçi Ressamları*. Çeviren: Nevin Yücel Celbiş. İstanbul: Petra Turizm ve Ticaret yayıncılık.
- Bozer, R. (1987). Kula-Emre Köyü'nde resimli bir cami. *Türkiyemiz*, 53, 15-22.
- Çakmak, Ş. (1991). *Denizli ilindeki Türk anıtları (camiler)*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İzmir: Ege üniversitesi SBE.
- Çakmak, Ş. (1995). Boğaziçi Kasabası Eski Cami (Baklan/Denizli). *Dokuzuncu milletlerarası Türk sanatları kongresi*. İstanbul.
- Çakmak, Ş. (1994). Belenardıç (Torapan) Köyü Camii (Güney/Denizli). *Ege üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, 7, 19-26.
- Çağlıtütüncigil, E. (2012). Eski Mordoğan (İzmir) Köyü Cami süslemeleri. *Süleyman Demirel üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 25, 139-162.
- Daş, E. (1995). Dazkırı yakınlarında yayınlanmamış ahşap destekli iki köy camisi. *Dokuzuncu milletlerarası Türk sanatları kongresi*. İstanbul.
- Eco, U. (2012). *Günlük yaşamdan sanata*. Çeviren: Kemal Atakay. İstanbul: Can yayınları.
- Eldem, H., S. (1970). Çakırağa Konağı. *Türkiyemiz*, 1, 11-15.
- Erzen, J., N. (1997). Duvar resmi. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. 1, 488-489. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi yayınları.
- Eyice, S. (1996). "19. yüzyılda İstanbul'da Batılı mimarlar, ressamalar, edebiyatçılar". 19. yüzyıl İstanbul'unda sanat ortamı. *Habibat ikiye hazırlık sempozyumu*, İstanbul.
- Faroghi, S. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda yollara düşümler: zanaatkarlar, köylüler, tacirler, sığınmacılar, elçiler 16-18. Yüzyıllar*. Çeviren: Zülal Kılıç. İstanbul Kitap yayınevi.
- Germaner, S. (1993). "1850 sonrası Türk resminde kaynak ve konular". *Osman Hamdi Bey Sempozyumu*, İstanbul.
- Germaner, S. (1996). "Batı tarzı resmin İstanbul yaşamına katılımı ve yer aldığı ortamlar". 19. yüzyıl İstanbul'unda sanat ortamı. *Habibat ikiye hazırlık sempozyumu*, İstanbul.
- Germaner, S. (2000). "XIX. yüzyıl sanatından iki etkileşim örneği: Oryantalizm ve Türk resminde batılılaşma". *Sanatta etkileşim sempozyumu*, İstanbul.
- Hâfız, N. (1977). Prizren'de Sinan Paşa Camii. *Sanat Dünyamız*, 11, 19-21.
- İnankur, Z. (1993). "19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen batılı sanatçılar". *Osman Hamdi Bey sempozyumu*, İstanbul.
- İnce, K. (2011). "Koca Seyfullah Camii-Şaphane / Kütahya". *Anadolu kültürlerinde süreklilik ve değişim Dr. A. Mine Kadiroğlu'na armağan*, Ankara.
- İrepoğlu, G. (1986). Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kütüphanesi'ndeki batılı kaynaklar üzerine düşümler. *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı*, 1, 56-72.
- Kuyulu, İnci (1994). Bademli Kılıczade Mehmet Ağa Camii (Ödemiş/İzmir). *Vakıflar Dergisi*, S. 24, s. 147-158.
- Kuyulu, İ. (2011). Çakırağa Konağı. *Birgi tarihi, tarihi coğrafyası ve Türk dönemi anıtları*, (Hazırlayan: Rahmi Hüseyin Ünal. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Sint, E. İrepoğlu, G. (2003). *Lâle Devri'nin bir görgü tanığı Jean Babiliste Vanmour*. Çeviren: Reyhan Alp ve Sevin Okyay. İstanbul: Koçbank yayınları.
- Mert, Ö. (1980). *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Çapanoğulları*. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Nemlioğlu, C. (2008). "Osmanlı mimari eserleri bezemelerinde Üsküdar Sancağı'dan görüntüler". *Altıncı Üsküdar sempozyumu*, İstanbul.
- Şener, K., D. (2014). Soma Hızır Bey (Çarşı) Cami duvar resimleri üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 9 (10), 715-738.

-
- Okçuoğlu, T. (2003). Manzara Resimli Bir Kütahya Çinisi Üzerine Değerlendirme. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 16, 1-8.
- Orhun, B., F. (2007). “Kaybolan bir kültür değerimiz Çal Ortaköy “Saray Evi” duvar resmi süslemeleri”. *Uluslararası Denizli ve çevresi tarih ve kültür sempozyumu bildiriler*, İstanbul.
- Orhun, B., F. (1996). *Denizli ilinde 19. yüzyılda yapılan duvar resimli yapılar*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Denizli: Pamukkale üniversitesi SBE.
- Orhun, B., F. (1997). Baklan Boğaziçi Eski Cami. *Pamukkale üniversitesi. Eğitim fakültesi dergisi*, 2, 73-90.
- Önge, Y. (1968). Anadolu sanatında cami motifi. *Önasya*, 4 (38), 10-12.
- Özbek, Y. (2006). Duvar resimli bir Ürgüp evi: Sucuoğlu Konağı. *Journal of Turkish Studies*, 30 (2), 329-356.
- Özbek, Y. (2014). Kapadokya’da Osmanlı dönemi duvar resimlerinde kent tasvirleri. *Mediterranean Journal of Humanites*”, 4(1), 216-230.
- Özcan, A. (2003). Lâle Devri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27, 81-84. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.
- Pakalın, Z., M. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. 1-2-3*, İstanbul.
- Renda, G. (1977). *Batılılaşma dönemi Türk resim sanatı 1700-1850*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayınları.
- Renda, G. (2002). Yenileşme döneminde kültür ve sanat. *Türkler Ansiklopedisi*. 15, 269-272. Ankara: Yeni Türkiye yayınları.
- Sözen, M., Tanyeli, U. (2010). *Sanat kavramları ve terimleri sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Tercanlı, A. (2015). *Denizli camilerindeki mimari betimlemeler*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Denizli: Pamukkale üniversitesi SBE.
- Uçar, M. (2013). Berat Bekârlar Cami duvar resimleri. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(7), 1161-1184.
- Uysal, O., A. (1990). *Germiyanoğulları Beyliğinin Mimari Eserleri-I (Metin)*. (Yayınlanmış doktora tezi, Ankara: Ankara üniversitesi SBE.
- Yavuz, M. (2009). Doğu Karadeniz Köy camilerinde bezeme anlayışı. *Uluslararası sosyal araştırmalar dergisi*, 1-17.
- Yenişehirlioğlu, F. (1993). Sanatta Osmanlı imparatorluğu Fransa etkileşimi. *Osman Hamdi Bey sempozyumu*, İstanbul.
- Yurtsal, T. (2009). *Aydın ve Denizli Camilerinde Duvar Resimleri*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara: Gazi üniversitesi SBE.
-

Şekiller



Şekil 1: Koca Seyfullah Cami planı (Kasım İnce'den).

Resimler



Resim 1: Jean Baptiste Vanmour, Sultan Ahmed Cami ve At Meydanı, 18. yüzyılın ilk yarısı, tuval üzerine yağlıboya, 61x84 cm. (www.rijksmuseum.nl).



Resim 2: Koca Seyfullah Cami taşıyıcıları.



Resim 3: Koca Seyfullah Cami, 2005 yılında yapılan restorasyondan görüntüler (Kütahya vakıflar bölge



Resim 4: Koca Seyfullah Cami Kuzeydoğudaki giriş.

müdürlüğü arşivi'nden).



Resim 5: Koca Seyfullah Cami iç mekân süslemeleri.



Resim 6: Koca Seyfullah Cami, Güney duvarındaki "Ebu Bekir" yazısı ve cami tasviri.



Resim 7: Koca Seyfullah Cami Güney duvardaki cami tasviri detay.



Resim 8: Koca Seyfullah Cami mihrabı.



Resim 9: Koca Seyfullah Cami, harimde yer alan "Yalancı Kubbe" genel görünüm.



Resim 10: Koca Seyfullah Cami, Kuzey duvar genel görünüm.

ARKEOLOJİ-ARCHAEOLOGY

Akhaimenid Döneminde Büyük Phrygia ve Bölgedeki Yol Ağları

Greater Phrygia and the Road Systems in the Region During the Achaemenid Period

Muzaffer DURAN*

Öz

Persler Anadolu'ya hakim olduktan sonra Anadolu topraklarını idari yönetim bölgelerine (satraplık) ayırmıştı. Bu bölgelerden biri de Phrygia'dır. Ancak Pers döneminde Hellespontos Phrygia'sı (Daskyleion) ve Büyük Phrygia adı altında iki ayrı Phrygia bulunmaktaydı. Kıyı Phrygia olarak da bilinen Hellespontos Phrygia'sı üzerine yapılan bir çok çalışma mevcuttur. Ancak doğrudan Büyük Phrygia adı altında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmamızın temel amacı Pers döneminde Büyük Phrygia'da vuku bulan meseleler; bölgede söz sahibi olan yöneticiler; bölgede bulunan şehirler ve yol ağlarına dair açıklamalarda bulunmaktır. Bu hususta bir çok sorun bulunmaktadır. Sorunların kaynağı antik kaynakların yeterince bilgi vermemesidir. Çalışmamızın neticesinde Büyük Phrygia hakkında MÖ. 4. yüzyıldan itibaren kaynakların daha fazla bilgi vermeye başladığını; bölgenin özellikle II. Artakserkses dönemi ile birlikte sorunlara gebe kaldığını; aynı yüzyıldan itibaren bölgede çıkan ayaklanmalar ve dış müdahaleler konusunda Anadolu'nun batısındaki diğer satraplıklara nazaran olayların çok fazla içinde yer almadığını; Kral Yolu güzergahında bulunmasından dolayı bölgenin stratejik öneme haiz olduğunu; özellikle Kelainai kentinin anahtar şehir konumunda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Anahar Kelimeler: Persler (Akhaimenidler), Büyük Phrygia, Kral Yolu, Kelainai.

Abstract

When the Persians dominated Anatolia, they separated Anatolian territories into administrative zones called satrapy. One of these satrapy zones is Phrygia. However, there were two distinct Phrygia under the names of Phrygia of Hellespontos (Daskyleion) and the Greater Phrygia during the Persian era. There are many studies on Phrygia of Hellespontos which is also known as Coastal Phrygia. But studies that were done directly under the name of Greater Phrygia are quite limited. The main goal of this study is to make explanations on the matters happened in the Greater Phrygia, rulers who had powers in the region, the cities and road systems during the Persian era. There are several problems in this respect. The crux of the problems is that antique sources couldn't provide information sufficiently. As a result of our study we can say that the sources give more information about Greater Phrygia from the 4th century BC onwards, the region started to have problems especially as from Artaxerxes era, it did not take part in the events of the same century with respect to the uprisings and foreign interventions in the region when compared to the other satrapys locating in the Western Anatolia, the region has strategic importance due to its location in Royal Road and the city of Celaenae is a key city.

Key Words: Persians (Achaemenids), Greater Phrygia, The Royal Road, Celaenae.

Giriş

Tunç çağının sonunda gerçekleşen ve dönemin dünya nizamını değiştiren birtakım meseleler neticesinde Hitit, Mitanni, Babil gibi güçlü krallıklar tarih sahnesinden çekilmişti.¹ Ardından yaşanan birkaç yüz yıllık karanlık devirden sonra Anadolu yeni siyasi figürlerle karşılaştı. Bu figürlerden biri de Phrygialılardır. Anadolu'da güçlü bir krallık kuran Phrygialılar MÖ. 7. yüzyılda Kimmer baskınına dayanamadı ve yıkıldı. Ardından Anadolu'da (Halys'e kadar) Lydia hâkimiyet dönemi başladı (Hdt. I.6, 15-16). Her ne kadar Phrygia Krallığı tarih sahnesinden silinse de halkı ve isimleri yüzyıllarca yaşamaya devam etti.

Herodotos'a göre (Batı Anadolu'da Lydia hâkimiyeti döneminde, Halys'in (Kızılırmak) batı yakasında kalan halklardan Kilikia ve Lykia hariç bütün hepsi Lydia Kralı Kroisos'un egemenliğindeydi. Bu halklar *Phrygialılar*, Mysialılar, Mariandynler, Khalybler, Paphlagonialılar, Traklar, Thyner, Bithynialılar, Karialılar, Ionialılar, Dorlar, Aiolialılar ve Pamphyliyalılardır. Lydialıların en büyük rakibi ise İran merkezli büyük bir devlet kuran

* Dr.Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ ABD, muzafferduan@sdu.edu.tr.

¹ Bu mesele son zamanlara kadar "Deniz Kavimleri Göçleri" ile açıklanmaktaydı. Ancak yakın zamanlarda yapılan araştırmalarla bu durum farklı nedenlere bağlanarak tartışılmaktadır. Tartışmalar için bkz. Cline, 2018; Drews, 2012.

Medlerdi. İki ülke arasındaki sınırı Halys oluşturmaktaydı. Nehrin batısında Phryg toplulukları yaşamaktaydı (Hdt. I.28, 72). Pers kralı Büyük Kyros, Med egemenliğine son verince (Hdt. I. 73) Anadolu ve dolayısıyla Phrygia bölgesi Pers egemenliğine dahil oldu. Ancak Pers döneminde Anadolu'da iki Phrygia bölgesiyle karşılaşmaktayız. Bunlar Kuzeybatı Anadolu'daki Hellespontos Phrygia'sı ile Orta-İçbatı Anadolu'yu içeren Büyük Phrygia bölgeleridir. Genç Kyros'un MÖ. 407'lerde *karanos* olarak Anadolu'ya gönderilmesine kadar iki Phryg bölgesinin de Hellespontos Phrygia'sının idare merkezi olan Daskyleion yönetiminde olduğu düşünülmektedir. Genç Kyros, Sardeis'e geldiğinde Büyük Phrygia'nın bir kısmı Kappadokia ve Lydia ile birleştirildi, diğer kısmı Daskyleion'un hakimiyetinde kalmaya devam etti. Böylece Phrygialılar iki farklı satraplığa bağlanmış oldu (Maffre, 2017, s. 52-61).

Büyük Phrygia'nın Oluşumu, Sınırları ve Siyasi Meseleler

Perslerin kurucu kralı Büyük Kyros, MÖ. 547/6'da Lydialı Kroisos'u mağlup etmiş ve Anadolu Pers hakimiyetine girmişti (Hdt. I. 75-84; Sevin, 1982, s. 268). Herodotos, Kyros'un Anadolu'da Sardeis (Lydia) ve Daskyleion (Hellespontos Phrygia'sı) satraplık merkezleri oluşturduğunu söylemektedir (Hdt. I.20). Ksenophon da Anadolu'da Pers buyruğuna giren bölgeleri sayarken Kappadokia ve Lydia ile birlikte iki Phrygia krallığından bahsetmektedir (Ksen. *Kyr.* I.1). Ayrıca Kyros'un Babil'i ele geçirmesinden sonra bölgelerin yönetimi için satraplar tayin ettiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda Hellespontos Phrygia'sına Pharnakes, Büyük Phrygia'ya Artakamas'ın atandığını belirtir (Ksen. *Kyr.* VIII.6.7-8). Ksenophon *Kyroupedia*'da her ne kadar Büyük Kyros döneminde Büyük Phrygia satrapından bahsetse de satraplık hakkında daha fazla malumat vermemektedir. Herodotos'da da I. Darius'un satraplık listesinde üçüncü satraplık dahilinde Phrygia anılsa da burası Darius yazılarında tyaiy drayahya olarak geçen Hellespontos, yani kıyı Phrygia'sıdır (Hdt. III. 90; DB. *col.* 6-7; DPe § 2. 13-14; DSe § 3. 28; Kaya, 2018, s. 168; Sarıkaya, 2015, s. 40).

Büyük Phrygia'nın bir satraplık olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Fakat en azından Ksenophon'un yukarıdaki ifadeleri buranın bir satraplık olduğunu yansıtmaktadır (Hornblower, 1994, s.78 dn. 124). Büyük Phrygia hakkında pek fazla malumat olmasa da kaynaklar buranın da Hellespontos Phrygia'sı, Lydia ve Karia satraplıklarıyla aynı asil yerleşim düzenine sahip olduğunu göstermektedir. Gerçekten de Phrygia üzerindeki İran etkisi oldukça etkili görünmektedir (Sekunda, 2011, s. 53). Buna rağmen Büyük Phrygia'nın satraplık olarak ne zaman Pers yönetim sistemine dahil edildiği belli değildir. Nitekim Pers krallarının gerekli gördükleri zaman satraplıkları tek bir bölge altında birleştirdiğini ya da küçük satraplıkları yönetim sisteminden çıkardığını bilmekteyiz (Schmitt, 1986, s. 420; Casabonne, 2007, s. 26; Herzfeld, 1968, s. 311-312; örnek uygulamalar için bkz. Jacobs, 2011: <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies>). P. Briant Büyük Phrygia'nın satraplık olarak sisteme dahil edilmesinin 4. yüzyılda olduğunu düşünmektedir (Briant, 2002, s. 706; Kaya, 2018, s. 165).²

Antik kaynaklar Büyük Phrygia'nın sınırları hakkında bütün yönleriyle bilgi vermese de bazı noktalarda net bilgiler sunmaktadır. Ksenophon'un ifadelerine göre bölgenin sınırları Mysia ve Lydia ile sınırdadır. Doğuya doğru son şehri İkonion'dur (Ksen. *anab.* I.2.10-19;

² Arrianos (*anab.* I.24.5) Büyük İskender'in Granikos Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun güneyine doğru yöneldiği sırada Milyan bölgesinin Phrygia'ya ait olduğunu fakat Pers kralının (III. Darius) emriyle burasının Lykia'nın bir parçası yapıldığını söylemektedir. I. Darius döneminde de Lykia ve Milyan birinci eyaletin bir parçasıydı (Hdt. III.90). Ancak sürekli yapılan düzenlemelerle yeni satraplık bölgeleri oluşturuldu. Artık bir bölgenin eskiden bağlı olduğu haraç bölgesiyle bağlantılı olması gerekmiyordu. Bir *ethna* yeni oluşturulan bir satraplığa geçirilebilirdi. P. Briant burada söz konusu durumdan yola çıkarak Büyük Phrygia'nın oluşturulmasının bundan önceki yakın bir zamana tarihlendirilebileceğini, Pers krallarının bölgesel sorunlara çözüm bulmak amacıyla bu tarz uygulamalar yaptığını ifade etmektedir.

ayrıca bkz. Hdt. VII.30). Mysia yönündeki son şehir ise Keramon Agora'dır (Ksen. *anab.* I.2.10). Jacobs, Büyük Phrygia satraplığının güneyde Lykonía, Pisidia ve Pamphylia'yı da kapsayarak denize ulaştığını ifade etmektedir. Jacobs bu düşüncesini İskender zamanındaki atamalardan yola çıkılarak ileri sürmektedir. Zira Büyük İskender, Pamphylia ve Büyük Phrygia'yı yeniden bir arada yönetmişti. Buna göre Büyük Phrygia'nın alanı doğuda Kelenderis ve Korakesium³ arasındaki bölgeden batıdaki Phaselis'e kadar uzanmıştır. Bu sınırdan iç bölgelere doğru sınırlar belli olmasa da Kolossai'nin (Honaz) Büyük Phrygia şehri olduğu kesindir. Satraplığın kuzey sınırı Hellespontos Phrygia'sına ait olan Gordion'a dayanmaktaydı. Doğuda ise Halys daha güneydeki Toros Dağları'nın sınırını işaretlemekteydi (Jacobs, 2011: <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies>). Sekunda ise Phrygia'nın güneydoğu sınır bölgelerinin Lydialı Paktyes' ait olan ve Perslerce el konulan topraklardan oluştuğunu (Sekunda, 2011, s. 55), Kolossai şehrinin Büyük Phrygia topraklarının güneybatı sınırı olduğunu düşünmektedir. Anlaşılan odur ki Hellespontos Phrygia'sı Anadolu'da Hellespontos'un güney-doğusuna doğru uzanırken, Büyük Phrygia Anadolu'nun ortasındadır. Her iki bölge Lydia vasıtasıyla bir diğerinden ayrılmaktadır (Sekunda, 2011, s. 48).

Plutarkhos'un ifadeleri (Sekunda'ya göre MÖ. 5. yüzyılın ortalarında) Büyük Phrygia'daki bir satrapa atıfta bulunmaktadır. Ona göre satrap, Epiksyes adıyla (Yukarı Phrygia satrapı) anılmaktaydı. Sekunda bu dönemde Büyük Phrygia Epiksiyes'inin Arsames olabileceğini düşünmektedir (Plut. *Them.* 30.1; Sekunda, 1991, s. 112). Arsames ile ilgili bilgileri Polyainus'da bulmaktayız. Ona göre Arsames, Barka şehrini kuşatmıştı. Barka halkı ona kuşatmayı kaldırması için elçiler gönderdi. O da Pers kralına karşı olan Yunanlara karşı ittifak yapmaları halinde anlaşmayı kabul edeceğini bildirdi ve her iki taraf da bu konuda mütabık oldu. Ancak Arsames daha sonra bir hile ile şehri yağmaladı ve halkını kılıçtan geçirdi (Polyain. *strat.* VII.28.1). Polyainus bir başka pasajında ise Arsames'in krala isyan ettiğinden, Büyük Phrygia satraplığını kontrol altına alarak kralın generalleri ile savaşa giriştiğinden bahsedilmektedir. Bu sırada kendi süvari komutanının (hyparkhos) ihanet ederek düşmanı ile işbirliği yaptığı haberini aldığı, ancak daha sonra bu oyunu bozduğu anlatılmaktadır (Polyain. *strat.* VII.28. 2). Buradaki temel sorun Arsames'in yaşadığı dönemin belli olmamasıdır (Hornlower, 1994, s. 78). Sekunda bu dönemi MÖ. 450'lerdeki Mısır ve muhtemelen Kyrenaika'nın Pers yönetiminden geçici olarak kurtulduğu dönemle bağdaştırmaktadır (Sekunda, 2011, s. 54). Burada bahsi geçen süvariler muhtemelen Büyük Phrygia satraplığındaki Persli toprak sahipleri idi (Sekunda, 2011, s. 54; Sekunda, 1991, s. 112). İsyanın bastırılmasının ardından Büyük Phrygia'ya yeni bir satrap atandığı varsayılmaktadır. Araştırmacılar -aşağıda bahsedeceğimiz II. Artakserkses'in khiliarkhos'u olan ve Anadolu'ya gönderilen Tithraustes'i dikkate alarak- Eurymedon Savaşı'nda (MÖ. 467/6) Kserkses'in kraliyet donanma komutanı ve aynı zamanda gayri meşru oğlu olan Tithraustes'in satraplığı devraldığını ve bundan sonra onun ailesine bu görevin miras kaldığını düşünmektedir (Diod. 11.60.5; Plut. *Kim.* 12.4; Sekunda, 2011, s. 54; Sekunda, 1991, s. 112; Olmstead, 1948, s. 268; Kuhrt, 2007, s. 292).⁴

MÖ. 5. yüzyılın sonları-4. yüzyılın başlarına gelindiğinde Büyük Phrygia ile ilgili bilgiler artmaktadır. Nitekim MÖ. 5. yüzyılın sonlarında II. Darius'un ölümünün ardından kral olan oğlu II. Artakserkses (MÖ. 405-359) ile diğer oğlu Genç Kyros arasında çıkan taht kavgası sırasında ve sonrasında Anadolu'da yaşanan meseleler Büyük Phrygia bölgesine dair çıkarımlarda bulunmamıza yardım etmektedir. Yeni kral II. Artakserkses, kardeşi Genç Kyros'u annesi Parysatis'in etkisiyle *karanos* ünvanıyla Küçük Asya'ya gönderdiğinde, ona

³ Kelenderis=Mersin Aydıncık; Korakesium=Alanya. Bkz. Umar, 1993, s. 71, 368.

⁴ Sekunda (2011: 55), Dinar (Kelainai) yakınlarındaki Tatarlı'da bulunan mezarın (Sümerer, 2010, s. 120-185) söz konusu Tithraustes'e ait olduğunu düşünmektedir.

Lydia satraplığı ile beraber Büyük Phrygia ve Kappadokia'nın yönetimini de vermişti (Ksen. *Hell.* I.4.3 *anab.* I. 1-4; Plut. *Artaks.* II.1-3; Sarıkaya, 2015, s. 106). Genç Kyros, ağabeyi olan Büyük Kral II. Artakserkses'i tahttan indirmek için hazırlıklara başladı (Ksen. *anab.* I. 1. 2-10). Kyros'tan önce Lydia satrapı olan Tissaphernes, II. Darius'un emriyle görevi Kyros'a devretmişti (Sarıkaya, 2015, s. 106). Tissaphernes, Kyros'un isyan edeceğini öğrenir öğrenmez haberi kral II. Artakserkses'e ulaştırdı (Ksen. *anab.* I. 204; Sarıkaya, 2015, s. 117). Babil civarındaki Kunaksa'da yapılan iktidar savaşında Genç Kyros öldürüldü (Ksen. *anab.* I.8.27-29; Ctes. F16. Photius 43b3-44a19 (§64-67); Plut. *Artaks.* XI-XII) ve Anadolu'nun batısında deniz kıyısında Genç Kyros'un satraplık yaptığı bölgelere satrap olarak tekrar Tissaphernes atandı (Ksen. *Hell.* III.2.13; Diod. 14.26.4).

II. Artakserkses Genç Kyros meselesi ile uğraşırken Yunanistan'da da iç savaş yaşanmaktaydı ve uzun yıllar süren Atina-Sparta Savaşı MÖ. 404'lerde sona ermişti (Thuk. ilgili yerler). Anlaşılan Yunanlar ve Persler iç meselelerini halletmiş gibi görünmektedir. Ancak birkaç yıl sonra Küçük Asya'nın batısında işler Perslerin istediği gibi gitmedi. Antik kaynaklar bu dönemde Anadolu'nun batısında yaşanan olayları detaylıca sunmaktadır. Önce MÖ. 399'da Lakedaimonlu Thibron, Anadolu kıyılarına ayak bastı (Ksen. *Hell.* III.1.4). Genç Kyros'un yanında savaşmış olan *On Binler* de ona katıldı (Ksen. *Hell.* III.1.6, *anab.* VII.8.24). Thibron daha sonra Sparta'ya geri çağrıldı ve yerine Derkylidas geçti, Sardeis satrapı Tissaphernes ile Daskyleion satrapı Pharnabazus'un arasını açmak için uğraşa başladı (Ksen. *Hell.* III.1.8-9). Batı Anadolu'da bazı yerleri ele geçirse de Magnesia'da Perslerle bir anlaşma tatbik etti (Ksen. *Hell.* III.2.18-20). MÖ. 398/97'de bu kez Agesilaos, Küçük Asya'da kendini gösterdi. Anadolu'da Perslere darbeler vurmaya başlayan Agesilaos, MÖ. 395'te Tissaphernes'i ağır bir yenilgiye uğrattı (Ksen. *Hell.* III.4.21-25, *Ages.* I.28-34; Corn. *Nep. Ages.* XVII.3.4-6; Plut. *Ages.* X.1-4, *Artaks.* XX. 2-3; Briant, 2002, s. 637). Tissaphernes'in bu mağlubiyeti onun ölüm fermanını hazırlayan en önemli sebep oldu (Sarıkaya, 2015a, s. 204). Nitekim mağlubiyetten sonra Sardeis'teki Persler tarafından suçlanan Tissaphernes ölüm cezasına çarptırıldı. (Occhipinti, 2016, s. 50).

Agesilaos Tissaphernes zaferinin ardından Perslerle bir anlaşma yaparak ordusuyla Daskyleion'da konaklamayı kabul etmişti (Ksen. *Hell.* III.4.25-26; *Hell. Oxy.* 21.5-22.3; Plut. *Ages.* 10.4-5; Ksen. *Ages.* IV.6; Diod. XIV.80.8; Corn. *Nep. Ages.* 2). Ancak daha sonra anlaşmayı bozarak Mysia bölgesine girdi ve bölgeyi talan etti. Ardından Leonton Kephalai ve Gordion şehirlerini yağmalamaya çalıştı. Fakat başarısız oldu. Zira Phrygia'dan sorumlu Pers soylusu Rhathanes'in ordusu güçlü bir direniş gösterdi. Agesilaos bu yenilginin ardından Pamphylia'ya, oradan da tekrar Batı Anadolu'ya ve son olarak Sparta'ya geri dönmek zorunda kaldı (Ksen. *Hell.* IV.1; Plut. *Ages.* XI.1; *Hell. Oxy.* 21.5-6; Sarıkaya, 2015, s. 298-299). Leonton Kephalai'ye de saldıran Agesilaos bir başarı elde edemedi. Gordion'a yönelmesi Leonton Kephalai'nin de tahkimli olduğunu düşündürmektedir (Sekunda, 1991, s. 130). Burada Rhathines'e de değinmek gerekir. Kaynaklarda hyparkhos olarak anılan Rhathanes'in Gordion'da yerleşik olduğunu düşünen Sekunda onun satrap değil Pers kralının bir subayı olduğunu söylemektedir (Sekunda, 1991, s. 138). Ona göre Rhathines, bölgedeki üç büyük ailenin⁵ dışında sayılabilecek soylu bir kişidir. Büyük Kral tarafından bölgedeki meselelere yardımcı olmak için gönderildiği düşünülen Rhathanes'in tımar sahibi olmadığı, Pharnabazos'un süvari komutanı olduğu ileri sürülmektedir. Agesilaos'a karşı Gordion'u altı gün boyunca başarıyla savunan bu Pers soylusu Hellepontos Phrygia'sı satraplığının doğu uçlarını ya da Büyük Phrygia'yı da içine alan Gordion'un doğusunu kontrolü altında tuttuğu düşünülmektedir (Sekunda, 1988, s. 181; *Hell. Oxy.* 21). Burada yeri gelmişken bahsetmemiz gerekir ki Persler, satraplıkları bir çeşit tımar sistemi gibi bir organizasyonla idare etmekteydi.

⁵ Hellepontos Phrygia'sındaki üç büyük aile Pharnakes, Ariobarzanes ve Spithridates hanedanlıklarıdır. Bkz. Körpe-Yavuz, 2012, s. 35-36; Sarıkaya, 2015.

Bu hususta İran'dan gelen soylu aileler önemli bölgelere yerleştirilmekteydi. Bu büyük hanedanlıkların dışında statü olarak onların altında olan aileler de mevcuttu. Sekunda bu sistemi ortaçağ Avrupa'sındaki "düka"lık teşkilatına benzemektedir. Hatta bu ailelere bağlı "kont" ve "şövalye" gibi daha alt grupların olduğunu ileri sürmektedir (Sekunda, 1988, s. 178-180; Körpe-Yavuz, 2012, s. 35-36).

MÖ. 4. yüzyılında başlarında bütün bu olaylar ile bağlantılı olarak Büyük Phrygia ile bağdaştırabileceğimiz iki şahsiyet dikkat çekmektedir: *Ariaios* ve *Tithraustes*. *Ariaios*, eski Farsça bir ismin Yunanca formudur. Bu kişi Pers kralı II. Darius'un komutanlarından biriydi. Kaynaklarda hyparkhos olarak anılan *Ariaios*, Genç Kyros'un dostu ve arkadaşıydı. Taht mücadelesi sırasında Genç Kyros'un yanında yer aldı. Kunaksa'daki mücadelede Genç Kyros'un ordusunun sol kanadında, Asyalı birlikleri komuta etmişti (Ksen. *anab.* I.8.5, 9.31, 10.1, II.5.35, *Oek.* IV. 19; Plut. *Artaks.* 11.1; Diod. 14.22.5, 24.1 (Aridaeus); Ctes. F. 20. 11.1-2; Shahbazi, 1986, s. 405-406: <http://www.iranicaonline.org/articles/ariaeus-military-commander-in-the-army-of-cyrus-the-younger>). Kyros'un hayatını kaybetmesi üzerine Spartalı Klearkhos liderliğindeki ücretli askerler, ondan Kyros'un davasını devralmasını ve tahta yürümesini istedi. Ancak *Ariaios* bu teklifi reddetti (Ksen. *anab.* II.1.1-6; II.2.1). Kral II. Artakserkses Genç Kyros'un yanında yer alan generallere af teklifinde bulundu. *Ariaios* ve pek çok komutan teklifi kabul etti ve büyük ödüller aldı. Ardından Lydia satrapı Tissaphernes ile iş tutarak Klearkhos'un öldürülmesine rol aldı (Ksen. *anab.* 2. 5.27-42; *Oec.* 4.19; Diod. 14.26.5-7; Shahbazi, 1986, s. 405-406: <http://www.iranicaonline.org/articles/ariaeus-military-commander-in-the-army-of-cyrus-the-younger>). *Ariaios*'u daha sonra, MÖ. 395'teki Agesilaos mağlubiyetinden dolayı Tissaphernes'in öldürülmesi hadisesinde görmekteyiz (Sekunda, 2011, s. 56; Shahbazi, 1986, s. 405-406: <http://www.iranicaonline.org/articles/ariaeus-military-commander-in-the-army-of-cyrus-the-younger>). Olay şu şekilde gelişmişti: Büyük Kral hem *Tithraustes*'e hem *Ariaios*'a Tissaphernes'in yakalanması ve infaz edilmesini içeren bir mektup gönderdi. *Ariaios*, Tissaphernes'i Kolossai'ye davet etti. Burada onu yakaladı, kapalı bir araba içinde *Tithraustes*'e teslim etti. *Tithraustes* de Kelainai'de onun kafasını keserek idam etti (Polyain. *strat.* VII.16.1; Diod. 14. 80; Kuhrt, 2007, s. 373-374; Sekunda, 2011, s. 54). Bu olayın ardından *Tithraustes* Lydia'da düzeni tekrar sağlamak için girişimlerde bulundu. Konon'un isteği üzerine *Tithraustes* oradaki askerlere ödeme yapılması için iki yüz yirmi talent gümüş gönderdi. *Tithraustes* bölgede kısa bir süre bekledikten sonra iç bölgelere girdi, *Ariaios* ve *Pasiphernes*'i bölgeden sorumlu generaller (strategoı) olarak atadı ve yanlarında yaklaşık yedi yüz talent bıraktı (Hell. Oxy. 19.1-3; Occhipinti, 2016, s. 109). Pers kralı böylece *Tithraustes* sayesinde Lydia'daki kontrolü sağlamış oldu. Yine kral onun aracılığıyla Agesilaos ile anlaşma yaptı ve onun Pharnabazos'un satraplığına (Daskyleion'a) gitmesini sağladı (Ksen. *Hell.* III.4.25-26; Plut. *Ages.* 10; Hell. Oxy. 19.3). *Ariaios* bu olaydan bir yıl bu kez Büyük Krala isyan etti (Ksen. *Hell.* 4.1.27; Shahbazi, 1986, s. 405-406: <http://www.iranicaonline.org/articles/ariaeus-military-commander-in-the-army-of-cyrus-the-younger>). *Ariaios*'un, Büyük Phrygia satraplığı yaptığı düşünülmektedir (Diod. 14.80.6-8 "Ἀριαίου σατράπῳ" / *Ariaios*, bir satrap; Polyain. *strat.* VII.16.1; Occhipinti, 2016, s. 55, n. 112; Olmstead, 1948, s. 384; Kuhrt ve Sancisi-Weerdenburg, 1996, s. 1077; Shahbazi, 1986, s. 405-406: <http://www.iranicaonline.org/articles/ariaeus-military-commander-in-the-army-of-cyrus-the-younger>). Genel kanı bu şekildedir. Nitekim Diodoros onu "bir satrap" olarak nitelendirmektedir (Diod. 14.80.8). Polyainus da onun Tissaphernes ve *Tithraustes* ile eşit itibara sahip olduğundan bahsetmektedir (Polyain. *strat.* VII.16). Ancak bir başka kaynakta *Ariaios*, *Tithraustes*'in astı olarak gösterilmektedir. Hornblower de çeşitli kanıtlar sunarak onun Büyük Phrygia satrapı değil bölgeye gönderilmiş bir yönetim görevlisi olduğunu ileri sürmektedir (Hornblower, 1994, s. 78-79. Hell. Oxy. 19. 3). *Tithraustes* ise daha sonra Suriye satrapı Abrokomas ve Daskyleion satrapı Pharnabazos ile birlikte Mısır'ın yeniden Pers

hakimiyetine alınması için yapılan başarısız operasyonda (MÖ. 389-87) karşımıza çıkmaktadır (Isok. *Paneg.* 139-141; Hornblower, 1994, s. 80; Dandamayev, 1983, s. 247: <http://www.iranicaonline.org/articles/abrocomas-persian-satrap-of-syria-and-commander-under-artaxerxes-ii>.)

Tithraustes'un görevi meselesi de tıpkı Ariaios'ta olduğu gibi tartışmalıdır. Her şeyden önce Tithraustes, MÖ. 395'teki olaylar üzerine Büyük Kral II. Artakserkses'in Aşağı Asya'ya görevlendirdiği kişidir (Ksen. *Hell.* III.4.25; Plut. *Ages.* 10.6-8; Diod. 14.80.7). Tithraustes, Anadolu'ya gönderilmeden önce Pers teşkilatında son derece önemli bir görev olan hazarapati idi (Högemann, 2002, s. 627; Olmstead, 1948, s. 384). Bu unvanın kraldan sonraki en önemli rütbe sahibi olduğu bilinmektedir (Corn. Nep. *Kon.* III.2-3, *Them.* 27.2-7; Plut. *Alex.* 39.9; Briant, 2002, s. 222; Sekunda, 1992, s. 11). Diodoros, kralın onun için Tissaphernes'i tutuklamak için gönderilen komutan olduğunu (ἡγεμόνα) ve kralın, bütün şehirlere ve satraplara o ne emrederse yapmaları gerektiğine dair mektuplar yolladığını bildirmektedir (Diod. 14.80.7). Yani satrapların hegemonu olarak görevlendirilmiştir (Sekunda, 2011, s. 54). Ancak bu dönemde bölgedeki satrap atamaları daha önceki normal satrap atamaları şeklinde değildir. Satraplık görevinden ziyade bölgenin koruyucusu veya bakıcısı olarak görevlendirmeler yapılmıştır. Hornblower'a göre Tithraustes bu statüde bir yöneticidir. Olağan üstü güçlerle donatılmıştır ve bölgeyi koordine etmekle görevlidir (Hornblower, 1994, s. 77). A. Kuhrt da Pers komuta ve hiyerarşisindeki statüsü belli olmayan Tithraustes'in özel kritik bir durumla ilgili olabileceğini düşünmektedir.(Kuhrt, 2007: 374. n. 2).⁶ Olmstead onu "genç Tithraustes"; Sekunda "II. Tithraustes" olarak tanımlamaktadır. Sekunda'ya göre bu kişi Kserkses'in gayrimişru oğlunun büyük oğludur (Olmstead, 1948, s. 428; Sekunda, 2011, s. 55) ve bir mülk (khora) sahibinden çok daha önemli bir görevi olmalıdır. Eğer Büyük Phrygia satrapı olarak atanmadıysa o zaman khorası Kelainai yakınlarındadır (Sekunda, 2011, s. 54-55). Nitekim kaynaklarda Tithraustes'in Büyük Phrygia'nın başkenti olan Kelainai'de olduğundan bahsedilmektedir (Polyain. *strat.* VII.16.1; Sekunda, 1991, s. 112). Ariaios isyanının bastırılmasında etkin olan Pasiphernes (Hell. *Oxy.* 19.14.3) de Tithraustes'in "dük"lerinden, yani yerli toprak sahiplerinden biri olabilir (Sekunda, 2011, s. 56).⁷ Benzer durum Ariaios için de geçerli olabilir. Kaynaklarda Kolossai'de ikamet ettiği anlaşılan Ariaios hakkında (Polyain. *strat.* VII.16.1; Diod. 14.80. 8) araştırmacılar onun da astı olan toprak sahiplerinin bulunduğunu, Tithraustes ile Ariaios'un feodal bir ilişkiye sahip olduğunu düşünmektedir (Sekunda, 2011, s. 56; Olmstead, 1948, s. 384).

II. Artakserkses bir bakıma sorunların üstesinden gelmeyi başarmış gibi görünmektedir. Ancak MÖ. 367/366-359/358 yılları arasında Anadolu'da tekrar istikrarsız bir ortam oluştu ve Persleri uzun süre uğraştıracak olan *satrap isyanları* patlak verdi. Zamanla Perslere karşı yapılan kalkışma genişlemeye başladı. Bu istikrarsız durumun ilki Daskyleion ve Lydia arasında, daha sonra Daskyleion satraplığında vuku buldu. Bu dönemde Küçük Asya'da çıkan satrap isyanlarına Lydia satrapı Autophradates, Kariyalı Mausollos ile Ionia satrapı Orontes ile Hellespontos Phrygia'sı satrapı Ariobarzanes katılmıştı. Bunların haricinde Lykialılar, Pisidialılar, Pamphyliyalılar, Kilikialılar, Syrialılar, Fenikeliler ve hemen hemen bütün kıyı halkları isyan hareketine dahil oldu (Diod. XV.90.1-4; Corn. Nep. *Dat.* XIV; Pomp. *Trog. prolog.* X; Weiskopf, 1989, s. 94; Briant, 2002, s. 656). Persler bu isyanı Orontes'i yanlarına çekerek ancak bastırabildi (Diod. XV. 91. 1-7; Briant, 2002, s. 662-663; isyanlar hakkında detaylı bilgi bkz. Weiskopf, 1989). Burada dikkat çeken husus, isyana katılan söz konusu bölgelerin Büyük Phrygia'yı çepeçevre sarmasına rağmen Büyük

⁶ A. Kuhrt (2007: 784, 2007a: 1020), Tithraustes'in Persepolis mühürlerinde (PFS) geçen Zishshawish'in Yunanca formu "(Zishshawish (Cicavahush=Tithaens? ; Tithraustes))" olabileceğini ileri sürmektedir.

⁷ Sekunda burada Pasiphernes'in Büyük Kral tarafından Aşağı Asya'ya gönderilen bir memur olabileceğini de düşünmektedir.

Phrygia'nın veya buradaki yöneticilerin/görevlilerin bu isyanda isminin geçmemesidir. Nitekim II. Artakserkses'in ölümü üzerine oğulları arasında çıkan taht kavgaları sırasında çıkan isyanların (Sarıkaya, 2015, s. 326-32) Büyük Phrygia'ya da etki ettiği düşünülebilir. İsyan edenlerden biri de Daskyleion satrapı II. Artabazos idi. Artabazos kral (III. Artakserkses) yanlısı satraplarla çetin bir mücadeleye girişti. MÖ. 356/5'te Atinalı Khares, satrap Artabazos'a yardım etti ve Büyük Phrygia topraklarına kadar saldırı girişiminde bulundu. Kaynaklarda bu sırada bir başka Tithraustes'ten bahsedilmektedir. Buna göre Khares, Tithraustes'in khorasını ve etrafını tahrip etti (FGrH 105. F4.25; Diod. 16.22.1-2; Olmstead, 1948, s. 428; Sekunda, 2011, s. 53). Burada bahsedilen Tithraustes ile 390'lardaki Tithraustes ile aynı kişi değildir. Hornblower onun Büyük Phrygia'da değil Hellespontos Phrygia'sında yerleşik olduğunu ancak satrap olmadığını düşünmektedir (Hornblower, 1994, s. 78). Sekunda bu kişiyi III. Tithraustes olarak nitelendirmektedir ve MÖ. 390'lardaki Tithraustes'in büyük oğlu olduğunu iddia etmektedir (Sekunda, 2011, s. 55). Sekunda onun khorasının Kelainai'de (Sekunda, 2011, s. 53), Miller ise Granikos Nehri'nin kaynaklarında uzandığını ifade etmektedir (Miller, 2004, s. 93). Tithraustes khorasının Phrygia'nın batı sınırlarına kadar uzandığı düşünülürse Khares'in Sardeis ve Lydia'dan doğuya doğru bir saldırı düzenlediği söylenebilir. Saldırının eksenini Kolossai ve Kelainai boyunca uzanan yol sistemi üzerinden icra edilmiş olmalıdır (Sekunda, 2011, s. 53). İsyan sonucunda II. Artabazos istediğini elde edemedi. II. Artabazos, Khares'in Atina'ya çağırılması üzerine Thebaialılardan aldığı destekle Pers askerlerini bozguna uğrattıysa da Thebaialı Pammenes'in de çeşitli nedenlerle geri dönmesi üzerine çareyi Makedonya'ya kaçmakta buldu. Böylece MÖ. yak. 478'lerden beri Artabazos'un mensubu olduğu Pharnakes hanedanlığı tarafından yönetilen Hellespontos Phrygia'sı (Daskyleion) satraplığı bu ailenin ellerinden alınarak başka bir hanedanlıktan olan Arsites'e verildi. (Arr. *anab.* I.12.8-10; Diod. 17.19.4; Paus. I.29.10; Sarıkaya, 2015, s. 326-327, 343).

Pers hakimiyetinin sonlarına doğruysa Büyük Phrygia'nın Büyük İskender'in eline geçtiğini görmekteyiz. İskender'in Asya'ya geçmesi ile birlikte satraplar kendi aralarında bir savaş konseyi toplamış, İskender'e karşı yapılacak olan savaşta Pers komutanlarından Memnon'un bir meydan savaşından kaçınılması gerektiğine dair yaptığı tüm çabalar diğer satraplarca kabul görmemiş, başta Daskyleion satrapı Arsites kendi satraplığındaki evlerin yakılıp yıkılmayacağını ifade etmiş ve neticede savaş kararı verilmişti. Kaynaklar Granikos Savaşı'nda (MÖ. 334) Büyük İskender'in usta manevraları ile Pers kuvvetlerini yenilgiye uğrattığından bahsetmektedir (Arr. *anab.* I.12.9-10; Plut. *Alex.* 16; Diod. XVII.18-20; Iust. 11.6.8-13) Körpe ve Yavuz, Granikos'ta Memnon'un geri çekilme önerisine karşı çıkan Arsites'in savaşma düşüncesini, satraplıkların "pek çok Pers malikanesi-arazisi ile dolu" olmasıyla açıklamaktadır. Nitekim Granikos'ta Pers ordusunun önemli bir kısmı kendi arazilerini savunmak için Hellespontos Phrygia'sından gelen İranlılardan oluşmaktaydı (Körpe-Yavuz, 2012, s. 36). Arrianos, Granikos'taki mağlubiyetten sorumlu tutulduğu için Arsites'in Büyük Phrygia'daki Kelainai'ye gelerek intihar ettiğini söylemektedir (Arr. *anab.* I.16.3). Bu galibiyetten sonra ilk olarak Sardeis'e doğru yola çıkan Büyük İskender, komutanlarından Parmenion'u Daskyleion satraplığını teslim alması için görevlendirdi. Arsites'in bölgesine de satrap olarak Kalas'ı atadı (Arr. *anab.* I.17.1-10; Curt. III. 1. 24). İskender bundan sonra batı ve güney Anadolu kıyıları üzerinden hareket ederek Lydia üzerinden Karia, Lykia, Pamphylia'ya ulaştı, Pisidia içlerinden kuzeye doğru ilerleyerek Sagalassos (Burdur, Ağlasun) kentinin önünde savunma oluşturan Sagalassosluları kendine has taktikleriyle mağlup etti. Pisidia'daki kalelerin bir kısmını zorla bir kısmını da teslim olmaları yoluyla ele geçiren İskender, daha sonra Askania Gölü (Burdur Gölü) yakınından Büyük Phrygia'daki Kelainai'ye doğru yürüyüşüne devam etti (Curt. III.1.1; Arr. *anab.* I.18-29; Bosworth, 2005, s. 77). Pers hakimiyetinin sonlarına doğru Büyük Phrygia satraplığının başında Atizyes (Atizues) adında bir satrapın bulunduğunu görmekteyiz.

İskender MÖ. 333'ün kış mevsiminde Büyük Phrygia kenti olan Kelainai'ye ulaştı (Arr. *anab.* I.29.1). Burada her yanı kayalıklarla çevrili bir kale bulunmaktaydı (Arr. *anab.* I.29.1; Ksen. *anab.* I.2.9; Liv. XXXVIII.13.6). Burayı bizzat Büyük Phrygia satrapı Atizyes savunmaktaydı (Arr. *anab.* I. 25. 3-10; I. 29. 1; Diod. 17.21.3; Bosworth, 2001, s. 50). Kelainai'de bin kadar Kariyalı ve yaklaşık yüz kişilik paralı Hellen savaşçılarından oluşan orduyla mücadele eden İskender, on günlük bir mücadelenin ardından bir anlaşma yaparak şehri ele geçirdi. Anlaşmaya göre eğer altmış gün içerisinde bölgeye destek kuvveti gelmezse şehir teslim olacaktı (Arr. *anab.* I.29.1-2; Curt. III.1.8). İskender burada zaman kaybetmemek için anlaşmayı kabul etti. Ardından bölgede bir garnizon kurdu. Antigonos'u Büyük Phrygia satrapı olarak atayan İskender, onu, bin beş yüz asker ile bölge güvenliğini sağlaması için Kelainai'de bıraktı. Daha sonra kış mevsimi içerisinde Gordion'a hareket etti (Arr. *anab.* I.29.3; Curt. III.1.1-12; Briant, 2002, s. 706). Kralının ölümüne kadar Antigonos burayı elinde tuttu (Bosworth, 2001, s. 52). Büyük Phrygia satrapı Atizyes ise geriye kalan askerleriyle birlikte III. Darius'a katıldı ve Issos Savaşı'nda hayatını kaybetti (Arr. *anab.* II.11.8; Briant, 2002, s. 705). İskender'in Büyük Phrygia topraklarında Kelainai'den Gordion'a yürüyüşü sırasında herhangi bir olay olduğuna dair elimizde bir kanıt bulunmamaktadır. Onun Kelainai'den Gordion'a yürüyüşü en az bir ay sürmüş olmalıdır (Bosworth, 2001, s. 52). Böylece daha önce Anadolu'nun kıyılarını ele geçirerek ilerleyen İskender, Büyük Phrygia topraklarına da hakim olarak Anadolu'nun iç bölgelerindeki (özellikle Kelainai'de) Pers nüfuzunu da kırmayı başardı. Neticede Büyük Phrygia'da Pers hakimiyeti sona ermiş oldu.

Büyük Phrygia'daki Şehirler ve Yol Ağları

Pers döneminde Anadolu'da iki ana güzergâh bulunmaktaydı. Ana yollardan birincisi *Kral Yolu* olarak bilinen Sardeis-Susa hattı; diğeri özellikle Yunan ve Romalıların kullandığı *Güney Yolu* hattıdır (Ramsay, 1961, s. 27). Bu iki yolu Tuz Gölü birbirinden ayırmaktadır. Yollardan ilki gölün kuzeyinden geçerken diğeri güneyinden uzanmaktadır (Demir, 2018, s. 29).

Herodotos Kral Yolu'nun korunaklı, güvenilir bölgelerden ve yerleşim alanlarından geçtiğini belirtmektedir (Hdt. V.35). Bu yol ana hatlarıyla Lydia (Sardeis)-Phrygia-Kappadokia-Kilikia-Armenia-Kissia-Susa hattı şeklindedir. Buna göre Lydia ve komşusu Phrygia toprakları üzerinde yirmi stathmetikos (konaklama merkezi) bulunmaktadır. Bunların toplam uzunluğu doksan dört buçuk parasang (yaklaşık 520 km) etmektedir. Burayı geçtikten sonra Phrygia sınırındaki Halys'e ulaşılmakta ve burayı aşmak için hakim durumda bulunan bir kaleyi geçmek gerekmektedir (Hdt. V.52-54).⁸ Herodotos bu pasajında Kral Yolu'nun geçtiği bölgeleri ve bir takım sayısal veriler sunmaktadır. Ancak kent isimlerinden bahsetmemektedir. Bu durum Kral Yolu'nun geçtiği şehirleri ve güzergahların belirlenmesini zorlaştırmaktadır.

Herodotos bir başka pasajında Kserkses'in Yunanistan seferi hakkında bilgi verirken Pers ordusunun geçtiği şehirleri ve dolayısıyla yol güzergahlarını anlatmaktadır. Onun anlatımına göre Pers ordusu Kappadokia'daki Kritalla'da toplanmış ve buradan hareketle Sardeis'e doğru yola çıkmıştı. Halys'i geçerek Menderes Nehri'nin kaynağının bulunduğu Phrygia'daki Kelainai'ye (Dinar) varan ordu (Hdt. VII.26), Phryg kenti Anaua'nın (Dazkırı, Sarıkavak köyü: bkz. Umar, 1993, s. 67 (Strabon'daki XII.8.13'deki Sanaos); French 1998, s. 17) ve tuz çıkarılan bir gölün (Çardak, Acı Göl: bkz. French, 1998, s. 17) yanından yine bir Phrygia kenti olan Kolossai'ye (Denizli, Honaz) geldi. Ardından Phrygia-Lydia sınırını belirleyen Kydrara'ya (Strabon'da Karura, Denizli-Hieroppolis ? veya Sarayköy yakınları, bkz. aşağıda) ulaştı (Hdt. VII.30). Maiandros'u aşarak Kallatebos (Denizli Buldan'ın komşu

⁸ Kızılırmak'ın köprü yardımıyla aşılın ve Pteria'ya (Boğazköy) giden güzergahı Büyük Kyros ve Kroisos da kullanmıştı (Hdt. I.73-79).

şehri ? bkz. French, 1998, s. 17) kentine varan Kserkses ertesini gün Lydia'nın başkenti Sardeis'e girdi (Hdt. VII. 7.26-31). Görünüşe göre Kserkses, Herodotos'un tanımladığı yolu, tersine yani batıya doğru gitmişti. Kserkses'in Akhaimenid yönetimi tarafından oluşturulan resmi güzergahı kullandığı düşünülmektedir. D. French, Herodotos'ta geçen iki pasajın aynı rotayı, yani Kral Yolu'nu ifade ettiğini ileri sürmektedir (French, 1998, s. 15-43).

Phrygia bölgesinden geçen yollar hakkında bir başka kaynak Ksenophon'un *Anabasis*'idir. Herodotos'a nazaran Büyük Phrygia boyunca uzanan şehirler ve konaklardan daha detaylı bilgiler sunan Ksenophon, ayrıca Genç Kyros'un hangi şehirlerde ne kadar kaldığını ve bu şehirlerde neler yaptığını da bildirmektedir. Ona göre Büyük Phrygia şehirleri ve şehirler arasındaki mesafeler şu şekildedir:

Kolassai'den Kelainai'ye 20 parasang, 3 stathmos

Kelainai'den Peltai'ye 10 parasang, 2 stathmos

Peltai'den Keramon-Agora'ya 12 parasang, 2 stathmos

K. Agora'dan Kaystru-Pedion'a 30 parasang, 3 stathmos

K. Pedion'dan Thymbrion'a 10 parasang, 2 stathmos

Thymbrion'dan Tyriaieon'a 10 parasang, 2 stathmos

Tyriaieon'dan Ikonion'a 20 parasang, 3 stathmos (Ksen. *anab.* I.2.6-19).

Bahsedilen bu güzergah 112 parasangdır ve güzergahta 17 durak noktası bulunmaktadır. Ksenophon'un ifadelerine göre Genç Kyros Kolossai'de⁹ 7 gün geçirdi. Thessalialı Menon bin kişilik ağır piyade ve beş yüz hafif piyade ile Genç Kyros'un ordusuna katılmak için buraya geldi. Genç Kyros daha sonra Kelainai'ye hareket etti. Ksenophon, Kelainai'de kalenin alt tarafında Büyük Kralın (Kserkses) müstahkem bir sarayı olduğunu, bu sarayı ve Kelainai kalesini Kserkses'in Hellas'tan geri çekilirken yaptırdığını söylemektedir. Ksenophon, Kelainai'de ayrıca Genç Kyros'un da bir sarayı olduğunu bildirmektedir. Genç Kyros burada otuz gün kaldı (Ksen. *anab.* I.2.5-9) Lakedaimonialı Klearkhos iki bin kişilik birlikle, Syrakusaili Sosis üç yüz piyadeyle, Arkadialı Sophainetos bin piyade ile Kelainai'ye gelerek Genç Kyros ile buluştu. Kyros'un burada -diğer birliklerini hesaba katarsak- on üç bin piyadesi olduğu ifade edilmektedir. Peltai'de 3 gün geçirdi. Burada Lykaia şenliklerini takip etti. Kilikya kralının karısı Epyaksa ile buluştuğu Kaystrou Pedion'da 5 gün kaldı. Tyriaieon'da 3 gün kaldı. Burada askerlerine resmi geçit yaptırdı. Kilikya kraliçesi ile K. Pedion'dan buraya kadar beraber geldi. Ikonion'da 3 gün kaldı. K. Agora ve Thymbrion'da kaldığına dair ise ifade yoktur (Ksen. *anab.* I.2.6-19).¹⁰ Bu dönemde Phrygia'nın Mysia yönündeki son şehri K. Agora; doğudaki son şehri Ikonion'dur (Ksen. *anab.* I.2.10, 19). Lydia ile Phrygia arasındaki sınır şehri ise Kydrara (Karura, Sarayköy'ün doğusu ? bkz. French, 1998, s. 17) olmalıdır (Hdt. VII.30). W. M. Ramsay, bu yolu güney yolu ya da Pisidia yolu olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu yol Kelainai'den Kilikya kapılarına uzanan en kısa yoldur. Bu yol hem su hem gıda açısından zengindir (Ramsay, 1920, s. 91-92).

Ksenophon'un haricinde Kelainai'nin tahkimli yapısına Curtius (III.1.6) ve Plutarkhos da işaret etmektedir. Plutarkhos (*Eum.* VIII.5) Kelainai kırsalında ev ve kalelerin bulunduğunu ifade etmektedir. Sekunda (1991, s. 121-122) kırsaldaki bu kale ve evlerin Tithraustes ailesinin alt statüsündeki Persli toprak sahiplerine ait olabileceğini düşünmektedir. Bunlar için "düka"lığın altındaki şövalyeler ifadesini kullanmaktadır.

⁹ N. Sekunda (1991: 113) Aphrodisias kentinin Kolossai'nin sınırlarına girdiğini ileri sürmektedir.

¹⁰ Genç Kyros'un Kral Yolundan çıkarak kuzeybatıdaki Peltai'ye yönelmesinin nedeni, karşı tarafı aldatma, yaptığı hareketi gizleme gibi taktiksel bir durum veya maddi sıkıntılar olabilir. Bkz. French 1998, s. 16, 20.

Ksenophon, geçtiği şehirleri özelliklerine göre de kategorize etmiştir. Buna göre Büyük Phrygia şehirlerinden Peltai, Keramon Agora (Uşak civarı), Kaystru Pedion (Bolvadin-Çay arasındaki ova), Thymbrion (Akşehir Ulupınar ?), Tyriaieon (Ilgın) *yoğun nüfuslu şehirler* olarak anılmaktadır. Kolossai ve Kelainai şehirleri ise dikkat çekici bir şekilde hem *yoğun nüfuslu* hem de *zengin ve büyük şehirler* kategorisine girmektedir. Antik kaynaklar Kelainai şehrinde büyük bir *paradeisos* (cennet bahçesi) olduğundan, şehirden geçen Marsyas Nehri'nin bölgeyi güzelleştirdiğinden bahsetmektedir (Ksen. *anab.* I.2.8; Curt. III.1.2-5). Ksenophon'a göre *paradeisos*, bütün güzelliklerin toplandığı yeryüzündeki en güzel ağaçların bulunduğu yerlerdir. Pers kralları zamanlarının çoğunu burada geçirir ve her nereye gitse bu kraliyet bahçelerinde konaklardı (Ksen. *anab.* I.2.8; Kuhrt, 2007, s. 510). Krallar burada ayrıca av etkinlikleri de düzenlemekteydi. Bu tarz av partileri aristokratik sınıftan insanların ve gençlerin askeri antrenmanları ve sosyalleşmeleri için de önemli bir faaliyet idi (Strab. XV. 3.18).

Anlaşılan Kelainai, Büyük Phrygia'daki en büyük şehirdi ve Akhaimenid döneminde Büyük Phrygia satraplığının başkentiydi (Hell. Oxyrh. 12.3; Liv. XXXVIII.13.4; Briant, 2002, s. 705). Kelainai ve Kolossai şehirleri Büyük Phrygia için olduğu kadar Anadolu'nun da önemli askeri güzergah noktalarındandı. Nitekim kent, Ephesos ve Kuzey Suriye'yi birbirine bağlayan Güney Anadolu yol güzergahının çok önemli bir noktasında yer almaktaydı (Kuhrt, 2007a, s. 294). Dolayısıyla Kelainai şehri hem ordular için gıda ve teçhizat malzemesi temin edilebilecek bir yer, hem de toplanma ve harekete geçme mevki (Ksen. *anab.* I.2.9; Briant, 2002, s. 377) olması sebebiyle Pers dönemi Anadolu'sundaki en mühim şehirler arasında sayılabilir. Bölgenin Persler için stratejik önemini Büyük İskender de kavramış olacak ki Asya seferi sırasında Pisidia üzerinden Büyük Phrygia'ya ilerleyerek Kelainai'de bir garnizon kurma gereği duymuştur (Curt. III.1; Kuhrt, 2007a, s. 294).¹¹

Strabon'da da Büyük Phrygia bölgesindeki şehirler ve yollar hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Strabon, Ephesus'tan doğuya giden herkesin kullandığı bir rotadan bahsetmektedir. Bu yol Karura (Kydrara, Sarayköy), Laodikeia (Eskihisar), Apameia (Kelainai), Metropolis (Çölovası Tatarlı?) ve Khelidoniae (Karaadilli'nin kuzeyi, Çamurovası) boyunca Sultandağlarının ayaklarında yer alan Holmi'ye (Karamık ovası? Çay) uzanmakta, buradan Philomelium (Akşehir), Tyriaieon (Lagenia, Ilgın) ve Lykonias'a (Ladik) varmaktadır. Daha sonra Kappadokia sınırına doğru Laodikeia Katakakumene üzerinden Kappadokia'ya girerek Fırat'a doğru ilerlemektedir (Strab. XIV. 2.29; modern yer adları için bkz. French, 1998, s. 21). D. French, Herodotos, Ksenophon ve Strabon'un vermiş olduğu rotaların birbiriyle bağdaştırılabileceğini düşünmektedir (French, 1998, s. 20). Ancak Ksenophon'da bahsedilen fakat Herodotos'ta bahsedilmeyen üç şehir vardır. Bunlar Peltai (Çivril), Keramon Agora (Susuz), Kaystru Pedion'dur. Bu şehirlerin günümüz Dinar-Afyonkarahisar (Çölovası-Çay yolu) arasında olduğu düşünülmektedir (French, 1998, s. 16). French bu üç şehrin Dinar'ın kuzeydoğusuna doğru uzanan (modern Çay yolu) yol olup olmadığı konusunda kararsızdır. Ksenophon'un, Keramon Agora'nın Mysia yönündeki son şehir olduğu ifadesinden yola çıkan French bir başka rota daha öne sürmektedir. Bu yol Kelainai'den Eumene'ye (Uşak Çivril yakınlarındaki Işıklı), Sebaste'ye (Selçikler), oradan Banaz Çayı vadisiyle Sincanlı (şimdi Sinanpaşa) ve Afyon'a ulaşmaktadır (French, 1998, s.

¹¹ Kentin önemi Orta çağlarda da devam etmiştir. Nitekim önemli askeri ve ticari yol güzergahı Kolossai-Kelainai (Apameia) yol güzergahı üzerindeydi. Ortaçağ Anadolu'sunun en önemli hadiselerinden olan Myriokephalon Savaşı ve Haçlı Seferleri esnasında Bizans İmparatorları İoannes Komnenos ve Manuel Komnenos tarafından defaatle düzenlenen Anadolu seferlerinde de bu yollar kullanılmıştı. Kelainai/Apameia şehri Pers döneminde olduğu gibi ortaçağlarda da orduların konakladığı, iase ve ibadelerini karşıladığı aynı zamanda Bizans temalarından gelen asker ve malzeme yardımlarının da ordulara katıldığı önemli bir stratejik nokta idi. Bkz. Khoniates, *Historia*, VI.231; Kinnamos, *Historia*, II.59.9; Arundell, 2016, s. 107-145; Karaca ve Karacan, 2018, s. 32; Demir, 2018, s. 97-180.

20). Ramsay ise Kral Yolu'nun Kelainai'den geçmediğini ifade eder. Ona göre Kral Yolu doğrudan Uşak üzerinden Keramon Agora'ya oradan ya Amorion üzerinden ya da modern Altıntaş ovasından Nakoleia (Seyitgazi), Pessinus (Ballıhisar) hattından Gordion'a uzanmaktaydı (Ramsay, 1961, s. 29-31; Demir, 2018, s. 31).

Kelainai'den Gordion'a uzanan şehirler ve yollar hakkında Alkibiades'in seyahatini de ekleyebiliriz. Alkibiades'in Kelainai, Synnada, Pyrrnessos üzerinden Kral Yolu'na çıktığı düşünülmektedir. Bu yolun Dokymeion (İscehisar), Klaneos (Bayat), Amorion (Emirdağ), Pessinus (Ballıhisar) şehirlerini takip ederek Gordion'a gittiği düşünülmektedir (Berk, 2011, s. 106).

Bunların dışında konu hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz bir başka kaynak Büyük İskender'in Asya seferlerini anlatan eserlerdir. İskender'in Pers seferi sırasında Anadolu'da yürüyüşünü anlatan Arrianos'tan anlaşıldığına göre İskender, daha önce kullanılan Sardeis, Menderes ve Lydia-Phrygia sınırı olan Kydrara rotasından değil; Pisidia (Sagalassos) üzerinden Phrygia topraklarına girmişti (Arr. *anab.* I. 26-28). İlk uğradığı şehir öncekilerle ortaktır: Kelainai. Arrianos burada muazzam bir kalenin varlığından bahsetmektedir (Arr. *anab.* I. 29. 1; ayrıca bkz. Curt. III. 1. 6-8). Bu kale daha önce Ksenophon'un bahsettiği kale olmalıdır (Ksen. *anab.* I.2.8). Curtius da İskender'i Lykia ve Pamphylia üzerinden Büyük Phrygia'ya getirmektedir ve Büyük Phrygia'da ilk kez Kelainai'de karşımıza çıkarmaktadır (Curt. III. 1. 2). Curtius her ne kadar Pisidia ve Sagalassos şehrinden bahsetmese de Pamphylia üzerinden kuzeye giden rotanın Pisidia üzerinden Kelainai'ye geçeceği aşikardır. İskender'in Büyük Phrygia topraklarına giden rotası bakımından Arrianos ile Curtius uyumaktadır. Fakat her iki eser de Büyük İskender'in Kelainai-Gordion arasında gittiği güzergah hakkında detaylı malumat vermemektedir. G. Mutlu, İskender'in Kelainai'den Metropolis (Çöl Ovası, Tatarlı), Holmi, Polybotos (Bolvadin) Üçhüyükler, Abasiom (Gömü), Orkistos (Alikel) yolu üzerinden Gordion'a ulaştığını (Mutlu, 2015, s. 44); Berk, Kelainai'den sonra Synnada (Şuhut) üzerinden Yukarı Sangarios ovasına, oradan da Gordion'a uzandığı bildirmektedir (Berk, 2011, s. 103).

Her ne kadar Gordion şehri Hellepontos Phrygia'sı satraplık sınırlarında olsa da şehrin Büyük Phrygia ile olan bağlantısı nedeniyle burada anılmaya değerdir. Coğrafi olarak Gordion şehri Halys kapıları (Avanos'un k.doğusundaki Bozca?) -Phrygia-Kappadokia sınırında stratejik bir noktada bulunmaktaydı (French, 1998, s. 15, 17; Young, 1963, s. 348). Halys de Phrygia-Kappadokia sınırını çizmekteydi (Hdt. V.52.). Anlaşıldığına göre eski Phrygia krallığı toprakları Akhaimenid döneminde de önemli pozisyonunu muhafaza etmiştir. Zira Gordion kenti bir khorion (kale) idi. Bir tepeye inşa edilmişti ve iyi tahkimliydi (Briant, 2002, s. 705). Arkeoloji, numizmatik ve ikonografik kanıtlar da Perslerin Gordion'daki varlığına ve Gordion'un etrafının Kral Yolu ile çevrelendiğine işaret etmektedir (Briant, 2002, s. 706). Yapılan araştırmalarda Gordion'dan Ankyra'ya giden bir yol bulunmuştur. Bu yolun Pers güzergâhının bir parçası olduğu düşünülmektedir. Sardeis'ten Hermos Vadisi (Gediz) boyunca Leonton Kephalaı vasıtasıyla Gordion'a giden yol, Ankyra ve Anadolu platosunun ötesine giden Yunan elçilerinin, seyyahların ve orduların yoluydu (Graf, 1994, s. 177; Hdt. V.52. Sardeis-Anadolu platosu arasındaki bahsi geçen yolculuklarla ilgili örnekler için Ksen. *Hell.* I.4.1; Diod. XIV.11; Plut. *Them.* 30.1, *Alk.* 37-39). Nitekim İskender de Gordion'u bir toplanma merkezi olarak belirlemişti ve MÖ. 333 yılı bahar ayı geldiğinde güneyden İskender ile birlikte gelen ve Kelainai'de konaklayan Makedon orduları Gordion'a hareket ederek burada Sardeis'ten süvari ve nakliye kollarıyla gelen Parmenion'un ordusuyla birleşmişti. Bundan başka yeni evli oldukları için önceden Makedonya'ya gönderilenler de Gordion'da toplanmıştı. Ayrıca Atinalı elçiler Granikos'ta esir alınan Atinalıların serbest bırakılmasına dair görüşme yapmak için Gordion'a gelmişti (Arr. *anab.* I.29.3-5). Daha önce de Gordion önemli bir konaklama merkeziydi. MÖ. 407'de Daskyleion satrabı Pharnabazos, Atinalı

elçileri Büyük Kralın huzuruna götürürken burada konaklamıştı (Ksen. *Hell.* I.4.1-2; Briant, 2002, s. 368). Buradan hareketle uzun yıllar Phrygia Krallığı'nın başkenti olan Gordion'un Pers döneminde de önemini devam ettirdiğini, Büyük Phrygia bölgesinden hareket edenlerin Gordion'a yöneldiğini, dolayısıyla önemli bir geçiş noktasında bulunduğu stratejik açıdan dikkate değer olduğunu ifade edebiliriz.

Antik metinlerde geçen Sardeis-Menderes-Kolossai-Kelainai hattının dışında arkeolojik, epigrafik ve nüvizmatik kaynaklar -her ne kadar yetersiz de olsa- Uşak-Afyon-Gordion hattında Pers yerleşimleri olduğunu ve dolayısıyla bu yerleşimler ile bağlantılı yollar bulunduğunu göstermektedir. Bu konuda N. Sekunda, Uşak yakınlarından başlayarak Gordion'a uzanan Pers yerleşimlerini tespit etmeye çalışmaktadır. Ona göre Temenouthyra (Uşak yakınları), İkiztepe (Uşak'ın batısı), Sebaste (Selçukler) , Keramon Agora, Leonton Kephala (İscehisar? Bkz. Sekunda, 1991, s. 130; Gazlıgöl, bkz. Drew-Bear, 2000, s. 961), Nakoleia (Seyitgazi), Dareion (Pers yerleşiminden ziyade askeri koloni olabilir), Pessinus, Dindymus Dağı (Murat Dağı) civarında Akhaimenid yerleşimleri olabileceğini ifade etmektedir (Sekunda, 1991, s. 128-138). Yine Sekunda Büyük Phrygia'daki Pers yerleşimleri olduğunu düşündüğü şehirlerden, Phrygia-Lykia sınırında Karia'nın güneydoğusunda Tabai şehirden (?) (Sekunda, 1991, s. 118); Ptolemaios'un (Geog. V.2.26) bahsettiği Kelainai yakınlarındaki Pisidia sınırında olan Ganzana/Gazena'dan¹² ve Alabanda'dan (Blaunda veya ?Pharnakion, Lydia sınırında bir yer?) bahsetmektedir (Sekunda, 1991, s. 123, 126-128). Herodotos'un Kral Yolu güvenli ve yerleşim olan yerlerden geçmektedir ifadelerine dayanarak, söz konusu şehirlerin doğrudan Kral Yolu'nda olmasa da onunla bağlantılı yolların üzerinde olduğunu söyleyebiliriz.

Şüphesiz kullanılan bu yollar -yeni şehirler ve güzergahlar eklenerek- Pers döneminden sonra da kullanıldı. Dolayısıyla Hellenistik ve Roma dönemlerinde kullanılan güzergahlar bize, Pers döneminde kullanılan güzergahların sağlamasını yapması bakımından yardımcı olmaktadır. M. Vulso, Galat seferinde Apamea (Kelainai), Metropolis (Tatarlı), Dyniae (Çamurovası, Karaadilli), Synnada (Şuhut) yolundan ilerlemişti (Livius XXXVIII.12-15). Romalı Cicero, Cato'ya yazdığı mektubunda (MS.51) Kilikia'ya gitmek ve orduya katılmak için gittiği güzergahtan bahsetmektedir. Buna göre Cicero Laodikia, Apamea, Synnada, Philomelium, Lykonian, İkonium üzerinden Kilikia'ya ulaşmıştı (Arrundel, 2016, s. 125). Buradan anlaşılacağı üzere Pers döneminde bahsettiğimiz şehirler ve yollar ile sonraki dönemde karşımıza çıkan yerler büyük oranda paralellik göstermektedir.

Elbette ki burada bahsettiğimiz yollar kraliyet yolları ile ilgilidir. Yunan yazarlar bunu ἡμαξίτης, (hamaxitos=tekerlekli arabalara layık) olarak adlandırmıştır. Hamaxitos ifadesi Susa-Persepolis, Susa-Arbela, Susa-Hyrkania yolları için kullanıldığı gibi Phrygia-Kilikia yolu için de kullanılmıştır. Sadece askerler değil aynı zamanda seyyahlar, siviller, ἄρμάμαξα (harmamaxa, otağ arabaları) tarafından da kullanılan bu yolların bütün hatlarının taş döşeli olduğu düşünülmemelidir (Briant, 2002, s. 360-361). Çeşitli genişlikte olan bu yollar kumlu ve çakıllı, fakat iyi muhafaza edilmiş ve belirgindi (Ksen. *anab.* I.5-7-8). Kraliyet yollarının haricinde daha kısa olan, genellikle bir dağ ya da çöl geçitlerini takip eden ara yollar olduğunu da belirtmeliyiz (Briant, 2002, s. 360). Mesela Sardeis'ten Karia satraplık merkezine giden bir yol olmalıdır ki bu yol büyük ihtimalle Hdt. V.52'deki Sardeis-Ephesus Kral Yoluna bağlanmaktaydı. Kuzeybatı Anadolu'da Kyzikus, Propontis'in güney kıyıları ve Lampsakus üzerinden batıya uzanan eski bir Pers yolu daha olmalıdır (Graf, 1994, s. 177). Aynı şekilde Büyük İskender'in takip ettiği Fahliyun-Pers kapıları ile Hyrkania yolu; Kambyses'in Mısır seferinde kullandığı çöl güzergahı; Polydamas'ın Ekbatana'ya (Hemedan)

¹² Sekunda bu ismin eski Farsça'da "hazine" için kullanılan Ganzana kelimesi ile ilişkilendirilebileceğini buradaki Gazena şehrinin de Büyük Phrygia'daki bir hazinenin bulunduğu yer olduğunu düşünmektedir.

gittiği Tuz Çölü geçiş yolu bu tarz yollardandır (Briant, 2002, s. 360). Buradan hareketle Büyük ihtimalle Anadolu güzergahındaki Büyük Phrygia bölgesinden geçen her iki ana yol hattı da bu tarz yan ve ara yollar ile birbirine bağlanıyor olmalıdır.

Sonuç

Büyük Kyros'un yayılcı politikası neticesinde ele geçirilen bölgeler yönetim bölgelerine ayrılmıştır. Bu yönetim bölgelerinden biri de Phrygia'dır. Pers döneminde Anadolu'da iki ayrı Phrygia bölgesi mevcuttur. Biri Hellespontos Phrygia'sı, diğeri Büyük Phrygia. Büyük Phrygia bölgesine de tıpkı Hellespontos Phrygia'sında olduğu gibi hanedan üyelerinin veya soylu İranlıların yönetici tayin edildiği, bölgede birçok Pers khorasının ve asil Pers yerleşiminin bulunduğu, buraların tahkimatlarla güçlendirildiği dikkat çekmektedir.

Erken dönemlerde Büyük Phrygia ile ilgili bilgiler yeterince zengin değildir. Bölgenin ne zaman satraplık olarak ayrıldığı bilinmemektedir. Ancak MÖ. 4. yüzyılda yaşanan meselelerden anlaşıldığına göre MÖ. 4. yüzyılda ayrı bir yönetim bölgesi olduğu düşünülebilir. Özellikle Genç Kyros meselesinden sonra Anadolu'da meydana gelen başkaldırı olayları, Büyük Krala sadık bir bölge oluşturmak için atılmış bir adımın neticesinde yeni bir bölge oluşturulmuş olabilir. Nitekim Anadolu'nun batı (kıyı) ve iç batı bölgeleri daima Perslerin otoritesini zayıflatacak olayların adresi olmuştur. Bu bölgelere daima Hellen müdahalesi söz konusudur. MÖ. 500/499 yılında ortaya çıkan İyon isyanı ile başlayan bu durum özellikle MÖ. 5. yüzyılın sonlarındaki Genç Kyros'un darbe planında, MÖ. 4. yüzyılın başlarındaki Sparta (Agesilaos) - Pers mücadelelerinde ve aynı yüzyılın ortalarına doğru patlayan büyük satrap isyanlarında ve Atinalı Khares meselesinde net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle sayıca çok fazla olmayan, Pers topraklarında olduğu için erzak, silah vs. tedariki konusunda sıkıntı yaşamaması muhtemel olan bir Agesilaos komutasındaki bir ordunun Anadolu'nun batı kıyıları bir yana iç bölgelere doğru girebilmesi söz konusu bölgelerdeki Pers merkezi otoritesinin zaafiyetine yorumlanabilir. Ancak MÖ. 4. yüzyılda yaşanan Persler açısından sıkıntılı olaylara Büyük Phrygia açısından baktığımızda, bölgenin etrafını saran diğer satraplıklara nazaran dış müdahaleye daha sert ve krallığa sadık davranıldığını düşünmekteyiz. Özellikle (II.)Tithraustes'in (ayrıca Rhathanes'in) MÖ. 4. yüzyıldaki tavrı bu açıdan dikkate değerdir.

Coğrafi konumu nedeniyle Phrygia kentleri Anadolu'daki ulaşım ağlarının merkez noktasındadır. Büyük Phrygia'nın sınırları güneyde, batıda ve kuzey batıda Pisidia (Pamphylia-Lykonía ?)-Lydia-Mysia hattından doğuda İkonion'a uzanmaktadır. Söz konusu sınırlar içerisinde birçok yerleşim yeri bulunmakla beraber en önemli kentlerin Kelainai ve Kolossai şehirleri olduğunu söyleyebiliriz. Gordion şehri Hellespontos Phrygia'sı sınırlarında olmasına rağmen Büyük Phrygia ile olan bağlantısı nedeniyle Gordion'u da bu bağlamda anabiliriz. Bu şehirlerin Pers dönemi Anadolu'sundaki yol güzergahları dikkate alındığında stratejik noktalarda konumlandığını görebiliriz. Bu bağlamda Gordion-Ankyra-Pteria hattı Anadolu'daki önemli bir geçiş bağlantısıdır. Bu hattı batıya bağlayan anahtar şehir ise Kelainai'dir. Kelainai şehrinin eskiçağ kaynaklarında -ayrıca ortaçağlarda- doğu-batı doğrultusunda Büyük Phrygia'nın en önemli şehri, Anadolu'nun da en mühim şehirlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ksenophon'un burayı büyük, zengin ve yoğun nüfuslu olarak göstermesi; sarayların ve büyük bir paradeisosun bulunduğunu ifade etmesi; Kserkses, Genç Kyros, Büyük İskender ve Diadokhlar tarafından merkezi bir konum olarak kullanılması Kelainai'yi Akhaimenid hakimiyeti döneminde Anadolu'daki diğer şehirlerden farklı kılmıştır. Tüm bunlardan hareketle Kelainai, Kolossai ve Gordion şehirlerinin doğu-batı doğrultulu yapılacak büyük seferler veya yolculuklar için stratejik öneme haiz merkezler olduğunu, söz konusu kentlerin sahip oldukları niteliklerden dolayı sosyal açıdan da gelişmiş

olduklarını düşünebiliriz. Son olarak Kral Yolu ile Güney Anadolu yol hattının kuzey-güney doğrultulu yan yollar ile muhtemelen birbiriyle bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz.

Antik Kaynaklar ve Kısaltma Cetveli

Arr. *anab.* (= Arrianus, Anabasis)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Anabasis Alexandri*. English Translation by E. Iliff, B.D. Robson, Vol. I, Books I-IV. London-Cambridge, Massachusetts, Harvard university press, 1967; *Aleksandrou Anabasis*, Çev. Furkan Akderin, İstanbul, 2005.

Corn. Nep. (=Cornelius Nepos)

Ages. (=Agesilaos)

Dat. (=Datames)

Kon. (=Konon)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ünlü Komutanların Yaşamları*. Çev. Furkan Akderin, İzmir, 2011. *On Great Generals. On Historians*. Translated by J. C. Rolfe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1929 (LOEB).

Curt. (=Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *History of Alexander*. Çev. John C. Rolfe, 1946 (LOEB).

Ctes. (=Ctesias)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Ctesias's History of Persia*. Translation by Lloyd Llewellyn-Jones, James Robson, Routledge Classical Translation, London, New York, 2010.

DB. (= Darius I, Behistun Inscription)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Tolman, H.C., *Ancient Persian Lexicon and The Text of The Achaemenidian Inscriptions Transliterated...*, American Book Company, New York, vd. 1908; Kent, R.G., *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society, New Haven, Connecticut, 1950; Kent, R.G., *The Nakš-Ī Rustam Inscriptions of Darius, Language*, 15 (3), 1939, s. 160-177; <http://www.livius.org/sources/content/achaemenid-royal-inscriptions/> (Erişim Tarihi: 12.07.2019)

DPe. (=Darius I, Persepolis)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Kent, R.G., *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society, New Haven, Connecticut, 1950.

DSe. (=Darius I, Susa)

Kullanılan Metin ve Çeviri: Kent, R.G., *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon*, American Oriental Society, New Haven, Connecticut, 1950.

Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus Siculus*, Diodorus of Sicily in Twelve Volumes, English Translation by C. H. Oldfather. Vol. 4-8. Harvard University Press, London, Cambridge, Mass., 1989 (LOEB).

FGrHist (=Die Fragmente der griechischen Historiker)

Kullanılan Metin: Felix Jacoby, *Zewiter Teil Zeitgeschichte*, C, kommenter zu NR 64-105, Berlin, Leiden, New York, Köln, 1993.

Hell. Oxy. (= Hellenica Oxyrhynchia)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Hellenica Oxyrhynchia*. Paul McKechnie and S.J. Kern (ed), Warminster, Aris and Phillips, 1988.

Hdt. (= Herodotos, *Historiae*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Histories*, English Translation by A. D. Godley, Harvard University Press, Cambridge 1920; *Histories*. Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul 2009.

Isok. Paneg. (=Isokrates, *Panegyricus*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Panegyricus*. With an English Translation by George Norlin, in three volumes, I, London, New York, 1928.

- Iust. (=Marcus Junianus Iustinus, M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, Trans: John Selby Watson, London, 1853.
- Khoniates (=Niketas Khoniates, Historia)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Historia*, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Kinnamos (=Ioannes Kinnamos, Historia)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Historia*, Çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Ksen. *Ages.* (=Ksenophon, Agesilaos)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Xenophon in Seven Volumes*, E. C. Marchant, G. W. Bowersock, tr. Constitution of the Athenians, Harvard University Press, Cambridge, MA, London, 1925.
- Ksen. *anab.* (= Ksenophon, Anabasis)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Anabasis*, Book I-III, English Translation by C. L. Brownson, London, New York 1921; *Anabasis*. Book IV-VII, English Translation by C. L. Brownson, Harvard University Press, London, Cambridge, Mass. 1947 (LOEB); *Anabasis (onbinlerin dönüşü)*, Çev. Oğuz Yarlığaş, İstanbul 2011.
- Ksen. *Hell.* (= Ksenophon, Hellenika)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Hellenica*, Books I-V, English Translation by C. L. Brownson, Cambridge, Mass., London, Harvard University Press, 1961 (LOEB); *Yunan Tarihi*, I-III, Çev. Suat Sinanoğlu, Milli Eğitim Bakanlığı, nd.
- Ksen. *Kyr.* (= Ksenophon, Kyropaedia)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Cyropaedia*, English translation by Walter Miller, London, New York 1914; *Kyros'un eğitimi*, Çev. F. Akderin, İstanbul 2007.
- Liv. (=Ab Urbe Condita)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: Livy, *The History of Rome*, Books XXXVIII-XXXIX, English Translation by Evan T. Sage, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, 1936 (LOEB).
- Paus. (= Pausanias, Periegesis tes Hellados)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: Description of Greece. With an English translation by W. H. S. Jones, Books I and II, London, New York 1918 (LOEB).
- Plut. (=Plutharkhos, Bioi Paralleloi)
Ages. (=Agesilaos)
Artaks. (=Artakserkses)
Arist. (=Aristeides)
Alex. (=Aleksandros)
Eum. (=Eumenes)
Kim. (=Kimon)
Them. (=Themistokles)
Alk. (=Alkibiates)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: an English Translation by B. Perrin, London, Cambridge, Mass., Harvard University Press, Vol. II 1914, IV 1916, V 1917, VII 1919, VIII 1919, XI 1954 (LOEB).
- Pomp. Trog. prolog. (= Pompeius Trogus, Prologues)
 Kullanılan Metin ve Çeviri: *Epitome of The Philippic History of Pompeius Trogus*, Translated by J. C. Yardley, With Introduction and Explanatory Notes by R. Develin, Oxford University Press, 1994.
- Strab. (= Strabon, Geographika)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo VII*, Book 15-16, Translated by Horace Leonard Jones, London, New York, 1917 (LOEB); *Coğrafya*, Çev. A. Pekman, İstanbul 2000.

Thuk. (= Thukydides)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Peloponnessos savaşı*, Çev. T. Gökçöl, İstanbul 1976.

Kaynakça

- Arrundell, F.J.V. (2016). *Küçük Asya'da keşifler*. (D. Dereli, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Barkworth, P. (1993). The organization of Xerxes army. *Iranica Antiqua*, 27, 149-167.
- Bosworth, A. B. (2001). *Conquest and empire: the reign of Alexander the Great*. Cambridge University Press.
- Bosworth, A.B. (2005). *Büyük İskender'in yaşamı ve fetihleri: Fetih ve imparatorluk*. (H. Çalışkan, Çev.). Ankara.
- Briant, P., (1999). The Achaemenid empire. K. Raaflaub, N. Rosenstein, (Ed.). *War And Society in Ancient And Medieval World*. Washington.
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian empire*. Winona Lake, Indiana, Eisenburg.
- Calder, W.M. (1925). The royal road in Herodotus. *The Classical Review*, 39, 7-11.
- Casabonne, O. (2007). Akhamenid imparatorluğu büyük kral ve Persler. *Arkeoatlas*, 6, 20-35.
- Cline, E. H. (2018). *MÖ. 1177 medeniyetin çöktüğü yıl*. (A. Kuglin, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Dandamayev M. (1983). Abrocomas. *Encyclopædia Iranica*, 1/3, 247. online edition: <http://www.iranicaonline.org/articles/abrocomas-persian-satrap-of-syria-and-commander-under-artaxerxes-ii> (Erişim Tarihi: 28.08.2019)
- Demir, F. (2018). *Ortaçağ Anadolu'sunda Denizli ile Konya arasındaki yol güzergahları (12. yüzyıl)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Drew-Bear, T. (2000). Map 62 Phrygia. R. J. A. Talbert (Ed.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* (Volume 2), Princeton University Press.
- Dreus, R. (2012). *Tunç çağının sonu*. (T. Ersoy, G. Ergin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- French, D. (1998). Pre and early Roman road of Asia Minor: the Persian royal road. *Iran*, 36, 15-43.
- Graf, D. (1994). Persian royal road system. H. S.-Weerdenburg, A. Kuhrt, M. C. Root (Ed.), *Achaemenid History, VIII*, Leiden, 167-189.
- Herzfeld, E. (1968). *The Persian empire*. Weisbaden.
- Hornblower, S. (1994). Persia. D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (Ed.), *Cambridge Ancient History VI: The Fourth Century* (Second Edition), Cambridge: Cambridge University Press.
- Högemann, P. (2002). Tithraustes. H. Cancik, H. Schneider (Ed.); *Der Neue Pauly*, 12/1, 627.
- İren, K. ve Yıldızhan, H. (2017). Pers Daskyleionu: Güney Marmara bölgesi'nde bir satraplık merkezi. K. İren, Ç. Karaöz, Ö. Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, ss. 332-345: İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jacobs, B. (2006). Achaemenid satrapies. *Encyclopædia Iranica*. (Online edition 2011). <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies> (Originally Published: August 15, 2006). (Erişim Tarihi: 01.09.2019)
- Karaca, B. ve Karacan, K. (2018). Frederic Barbarossa'nın haçlı seferi ile Miryokefalon savaş güzergâhı ilişkisi ve Miryokefalon savaş yeri Tzipritze. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32, Isparta, 241-264.

- Kaya, M.A. (2018). Anadolu'da Pers satraplıkları: Kuruluş, yönetim ve etnik yapı. *CEDRUS*, VI, 159-179.
- Kuhrt, A. (2007). *The Persian empire: A corpus of sources from the Achaemenid period* (Volume 2). London, New York.
- Kuhrt, A. (2007a). *The Persian empire: A corpus of sources from the Achaemenid period* (Volume 2). London, New York.
- Kuhrt, A. ve Sancisi-Weerdenburg, H. (1996). Ariaeus. H. Cancik, H. Schneider (ed.), *Der Neue Pauly*, 1, 1077.
- Maffre, F. (2007). Kıyı Phrygiası ve Troas. *Arkeoatlas*, 6, 84-89.
- Maffre, F. (2017). Pers hakimiyeti altında Anadolu halkları. K. İren, Ç. Karaöz, Ö. Kasar (Ed.), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, 52-61: İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Miller, C. M. (2004). *Athens and Persia in the fifth century bc: A study in cultural respectivity*. Cambridge University Press.
- Muscarella, O. W. (2013). *Archaeology, artifacts and antiquities of the ancient near east: Sites, cultures, and proveniences*. Leiden, Boston: Brill Published.
- Occhipinti, E. (2016). *The Hellenica Oxyrhynchia and historiography: new research perspective, Mnemosyne supplements: Monographs on Greek and Latin language and literature* (Volume 395). Leiden Boston: Brill Published.
- Ramsay, W.M. (1920). Military operations on the north front of Mount Taurus. *Journal of Hellenic Studies*, 40, 89-112.
- Ramsay, W.M. (1961). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*. (M. Pektaş, Çev.). İstanbul.
- Sarıkaya, S. (2015). *Pers idari sistemi perspektifinde bir satraplık merkezi Daskyleion*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2015.
- Sarıkaya, S. (2015a). Agesilaos'un Daskyleion seferleri (M.Ö. 396-395). *Phaselis I*, 199-219.
- Schmitt, R. (1986). Achaemenid dynasty; from the Persian clan of the same name ca. 700 to 330. b.c. *Encyclopædia Iranica*, 1, Londra, Costa Mesa, 414-426.
- Sekunda, N. (1988). Persian settlement in Hellespontine Phrygia. A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg (Ed.) *Achaemenid History*, III, Leiden, 175-195.
- Sekunda, N (1992). *The Persian army 560-330 bc*. London.
- Sekunda, N. (1991). Achaemenid settlement in Caria, Lycia and Greater Phrygia. A. Kuhrt, H. Sancisi-Weerdenburg (Ed.), *Achaemenid History*, VI, Leiden, 83-143.
- Sekunda, N. (2011). Changing patterns of land-holding in the south-western border of Greater Phrygia in the Achaemenid and Hellestic periods. A. H. Cadwallader, M. Trainor (Ed.), *Colossae in Space and Times: Linking To An Ancient City*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
- Sevin, V. (1982). Anadolu'da Pers egemenliği. *Anadolu Uygarlıkları 2*. İstanbul.
- Sümmerer, L. (2010). Duvar resimleri. L. Sümmerer, A. von Kienlin (Ed.) *Tatarlı Renklerin Dönüşü*, 120-185: İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki tarihsel adlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Weiskopf M. (1994). Dascylium. *Encyclopædia Iranica* (Online edition): www.iranicaonline.org/articles/dascylium (Originally Published: December 15, 1994. This article is available in print. Vol. VII, Fasc. 1, pp. 85-90).
- Weiskopf, M. (1989). *The so-called great satrap's revolt 366-360 b.c.* Wiesbaden, Stuttgart.
- Young, R.S. (1963). Gordion on the royal road. *Proceedings of The American Philosophical Society*, 107 / 4, 348-364.

EDEBİYAT-LITERATURE

Bâkî Divanı'nda Atasözü ve Deyimler Proverb and İdioms in Baki Divan

Bülent KAYA*

Öz

Atasözü ve deyimler sözlü kültür içerisinde önemli bir yere sahiptir. Klâsik Türk şiirinin ilk dönemlerinden başlamak üzere farklı yüzyıllarda özellikle Mahallileşme akımı etkisindeki şairlerin şiirlerinde atasözü ve deyim örnekleriyle çokça karşılaşılır. Deyimler, beyitlerde genellikle mecaz-ı mürsel ve kinaye sanatıyla kullanılır. Bunun yanında diğer kelimelerle de anlam ilgisi oluşturacak şekilde yer alır. Atasözü ve deyimler divan şiirini zenginleştiren ve çeşni katan öğelerdir. XVI. yüzyıl Klâsik Türk Edebiyatı'nın en önemli şairlerinden olan Bâkî'nin şiirlerinde atasözü ve deyimlerin tespiti, şairin şiirini zenginleştiren unsurların belirlenmesi noktasında önemlidir. Bu çalışmanın amacı, Bâkî Divanı'nda tespit edilebilen atasözü ve deyimleri alfabetik tasnifle vererek şairin atasözü ve deyim kullanımındaki çeşitliliğini ortaya koymak ve bunları gün yüzüne çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Bâkî, Deyim, Atasözü.

Abstract

Sayings and idioms have an important place in oral culture. Starting from the first periods of Divan poetry, poems of poets who are influenced by the movement of localization in different centuries are often encountered with proverbs and idioms. Idioms, couplets are often used in metaphor and mystery art. In addition, other words, meaning is involved in meaning. Proverb and idioms are the elements that enrich the divan poetry and add flavor. XVI. In the poems of Bâkî, one of the most important poets of classical Turkish literature, the determination of proverbs and idioms is important in determining the elements that enrich the poet's poetry. This study is to reveal the verse of the poet in the use of proverb and idiom by giving the proverb and idioms which can be determined in the divan of the poet and reveal them.

Key Words: Bâkî, İdiom, Proverb.

Giriş

Atasözü ve deyimler sözlü kültür ürünleridir. Atasözleri, geçmişten günümüze gelmiş geniş tecrübe ve gözlemlerin ürünü olan özlü sözlerdir. Deyimler ise, bir kavramı belirtmek için bulunan özel anlatım kalıplarıdır. Atasözleri ve deyimler şekil bakımından benzemekle birlikte, kavram yönünden farklıdırlar. Deyimlerde yol gösterme özelliği ve hüküm bildirme bulunmaz (Aksoy, 1984: 19-49).

Atasözlerinin bir kısmı nazımdan ziyade, nesre yakın gibi dursalar da, birçokları vezne uygun gelmektedir. Bu gibi sözler, ilk söylenişte atalarımızın ağızından vezinli ve kafiyeli olarak çıkmışlardır. Bunların çoğunluğu beyit hâlinde iki mısradan ibaret olmakla birlikte tek mısra olanları da vardır (Dilçin, 2018: XIX).

Türk Halk Şiiri'nde ve Klâsik Türk Şiiri'nde atasözlerine geniş yer verilmiştir (Eyüboğlu, 1973). Şairler, manzumelerinin arasına atasözlerini alarak fikirlerini kuvvetlendirmişler, şiirlerini süslemişlerdir. 11. yüzyıldan bu yana neredeyse bütün şairler şiirlerinde atasözlerine geniş şekilde yer vermişlerdir. Kutadgu Bilig başta olmak üzere, siyasetnameler, dinî ve ahlâkî eserler, tarihî destanlar, hikâyeler gibi eserlerde atasözü örnekleri geniş yer tutar (Dilçin, 2018: XX). Şairler genellikle pend-nâmelerde, dinî- ahlâkî mesnevilerde ve divanlarda kendi edebî zevkleri doğrultusunda atasözü ve deyimlere yer vermişlerdir. (Batislam, 1997: 108). Klâsik Türk Edebiyatı'nda atasözü ve deyimler noktasında Güvâhî'nin, Attar'ın Pend-nâme'sini örnek olarak yazdığı Pend-nâmesi önemlidir. Bu eserde fazla sayıda atasözü ve deyim yer verilmiştir (Hengirmen, 1983: 24-82).

XV. yüzyılın özellikle ilk yarısında, atasözü ve deyim gibi sözlü gelenek ürünlerine Klâsik Türk Edebiyatı şairlerinin şiirlerinde fazlaca yer verilmiştir. Bu atasözleri, anlamı kaybolmuş ve karşılığı kalmamış olanlar, kelime ve sentaks olarak değişen fakat anlamca aynı

* Dr.Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversite, Fen Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bölümü,

kalanlar, güncel kullanımlarıyla birebir aynı olanlar olarak üç grupta toplanabilir (Gülüm, 2013).

Elde edilen veriler ışığında Türk Halk Edebiyatı ile Klâsik Türk Edebiyatı arasındaki geçiş dönemi sayılan XV. yüzyıl ve bilhassa bu yüzyılın ilk yarısında, atasözü ve deyim gibi sözlü geleneğin ürünleri Klâsik Türk şairlerinin şiirlerinde bolca kullanılmıştır. Bu atasözü ve deyimler kabaca üç gruba ayrılabilirler.

Klâsik Türk Şiiri'nin geniş benzetme ve mazmun dünyası dikkate alındığında atasözleri ve deyimlerin bu dünya içerisinde zaman zaman önemli işlevler üstlendiklerini söylemek mümkündür. Özellikle Mahallileşme Akımı etkisindeki şairlerin divanlarında atasözü ve deyimlerle daha sık karşılaşmaktadır.

15.-19. yüzyıllar arasında yaşamış Klâsik Türk Edebiyatı şairleri birçok atasözü ve deyimden yararlanmışlar, millî kültürün güçlü sembolleri olarak, söylediklerine inandırıcı bir hava vermek, şiirlerini süslemek, düşüncelerini güçlendirmek, söylemek istediklerini daha açık, net ve etkili biçimde ifade etmek için atasözü ve deyimlerden yararlanmışlardır (Kaya, 2011: 15).

Divanlardaki atasözleri günümüzdeki şekillerinin aksine çoğunlukla farklı söz dizimi ve kelime yapısı içerisinde kullanılmıştır. Örnek olarak Necâtî Bey'de bugün, "Taş düştüğü yerde ağırdır" veya "Taş yerinde ağırdır" şeklinde kullanılan atasözü, "Eğerçi ağır olur taş kopduğu yerde" şeklinde geçmektedir (Mengi, 1986: 51).

XVI. yüzyıl Klâsik Türk Edebiyatı'nın ve bütünüyle bu edebiyat geleneğinin en önemli şairlerinden olan Bâkî'nin divanında da atasözü ve deyimlerle ilgili oldukça fazla örnek yer almaktadır. Beyitlerde geçen deyimlerin anlamları kısmen verilmekle birlikte, genellikle beyitteki anlamın açıklanması yoluna gidilmiştir. Beyitler italik verilmiş olup beyitte geçen deyimler ise koyu gösterilmiştir.

Atasözleri

Divanu Lugati't-Türk'te atasözleri Arapça "mesel", Türkçe "sav" sözcükleriyle anılır. Klâsik Türk Edebiyatı ve Osmanlı Türkçesi'nde ise "mesel" veya "darbimesel" şeklinde geçer. Darbimesel, "mesel getirmek, duruma uyan yaygın bir söz veya bir atasözü söylemek" demektir. Ancak atalarsözü anlamında da kullanılmıştır (Aksoy, 1988: 132). Geleneğimizde yerleşmiş bir atasözü anlayışı yer alır. Atasözleri millî varlıklar olup Allah ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen bir etkiye sahiptirler. İnandırıcı ve kutsaldırlar. Geniş yığınların yüzyıllar boyunca geçirdiği denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır (Aksoy, 1988: 132). Atasözlerinde usta bir üslup, büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım özelliği vardır. Bu sözlerde çeşitli anlatış yolları, söz ve anlam sanatları yer alır (Aksoy, 1988: 136). Bâkî Divanı'nda yer alan aşağıdaki atasözleri şekil ve kavramsal olarak farklı görünüm arz eder.

"Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez."(Aksoy, 2007):

Aşağıdaki beyitte bugün, "Eski dost düşman olmaz, yenisinden vefa gelmez (Aksoy, 2007)" şeklinde kullanılan atasözü söz dizimi farklılığıyla "Cihânda yâr-ı hâdisden kadîmî âşinâ yigdür" şeklinde geçmektedir.

Dil-i mahzûna vuslatdan firâk-ı dil-rübâ yigdür

Cihânda yâr-i hâdisden kadîmî âşinâ yigdür G. 186/1

Gönülden gönüle/Kalpten kalbe yol vardır

Birbirine birtakım duygularla bağlı olan iki kişiden biri, öteki için ne düşünüyorsa, o da diğeri için aynı duyguları paylaşır (Parlatır, 2008: 247). Aşağıdaki örnekte şair, sevgilisine sitemde bulunarak, sevgilinin kendisine olan eziyetini ve yüz vermemesini bu atasözünü örnek vererek anlatıp bu durumdan yakınmaktadır:

Gözdeki hûn-âbe-i âlüm görüp rahm itmediñ

Yollar üzre cism-i pâ-mâlüm görüp rahm itmediñ

Bu perîşan olmuş ahvâlüm görüp rahm itmediñ

Derdmend-i ‘aşkuñam hâlüm görüp rahm itmediñ

Yol olur dilden dile dirlerdi hod vardur mesel Thm. 2/VI/5

Hayır işi uzat şerre dönsün, şer işi uzat hayra dönsün

Bu deyimle hayırlı bir işin uzadığı zaman kötü olacağı, şer bir işin ise uzadığı zaman iyi olacağı anlatılır. Sevgili uğruna canını feda etmek isteyen âşık ölümü göze almıştır. Âşığın canını alan sevgilidir. Âşık, sevgili uğruna can vermekten imtina etmez. Beyitte bu durum hayırlı bir iş olarak görülmüş ve geciktirilmemesi gerektiği söylenmiştir:

Beni öldürmege gel ey püser ihmâl itme

Atalar dimediler hayr işi tehir ideler G. 177/4

Kurunun yanında yaş da yanar

Bu atasözü, beğenilmeyen davranışlardan dolayı ceza alan kişilerle birlikte, bazen de suçsuz olanların suçlu muamelesi görmesini anlatmak için kullanılır (Parlatır, 2008: 413). Beyitte yaşlı gözlerin gönül ateşiyle yandığından söz edilirken bu deyimle irtibat kurulmuştur:

Tâb-ı dilden ahker-i sûzâna döndi gözlerüm

Bu meseldür kim yanar huşküñ yanınca ter bile K.10/7

Deyimler

Deyimler, atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyim kelimelerinin yerleri değiştirilip aynı anlamda da olsa başka bir kelime konulamaz ve deyim söz dizimi bozulamaz. Örneğin, “Ayıkla pirincin taşını” deyimini, “Ayıkla bulgurun taşını” şeklinde söylenemez (Aksoy, 1988: 140). Deyimler bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbı olup düstur niteliğinde bir söz değildir. Deyimi atasözünden ayıran en önemli özellik budur (Aksoy, 1988: 142). Divan’daki deyimlerin birçoğu, kinaye ve mecaz-ı mürsel sanatıyla birlikte kullanılmıştır. Divan’ın 153. gazelinde “kulak çekmek” deyimini “kulak vermek, dikkatlice dinlemek” anlamlarında redif olarak kullanılmıştır.

Ağzı kara (olmak)

“Ağzı kara” ifadesi, boşboğaz, münafık ve yalancı anlamlarına gelir (Onay, 2009: 42). Beyitte şair, sevgiliyle arasına giren rakipleri bu deyimle anlatmıştır:

Nice agyâr gibi ağzı kara var gerçi

İtlerinüñ seg-i tâzî gibi mümtâzî geçer G. 161/5

Ağzı süt kokmak

Ağzı süt kokmak, çok genç ve toy olmaktır (Tanyeri, 1999: 18). Beyitte şair, sevgilisinin gamzesinden kan damladığını ve onun ağzının süt koktuğunu söylemektedir:

Oldı bir tıfluñ kemend-i zülfine cânlar esîr

Gamzesinden kan tamar ağzında ammâ bûy-ı şîr G. 145/1

Ağzından düşmemek

Ağzından düşmemek, her zaman onun sözünü etmektir (Tanyeri, 1999: 16). Sevgilinin dudağını lal taşına benzeten şair, onun ağzından şekerin düşmediğini ifade etmiştir:

Nebât-ı hatt u kand-i la'1-i nâbuñ düşmez ağzından

Biraz gûş eylesen tûtî-i şekker-hâyı söyletsen G. 264/5

Ağzını aramak

Ağzını aramak, öğrenilmek istenilen şeyi söyletecek yolda dil kullanmak, nabız yoklamaktır (Tanyeri, 1999: 16). Aşağıdaki beyitte geçen deyim, “ağzını bulmaya çalışmak” ve “istenilen şeyi söyletmeye çalışmak” şeklinde tevriyeli düşünmek mümkündür:

Gerçi nâzûklik ile ağzın arar engüştün

Dimez ammâ dehenüñ sırrını gizler hâtem G. 19/41

Aklını almak

Aklını almak, güzelliği ile büyülemeyi ifade eder (Aksoy, 1988: 554). Lale yanaklı sevgili, giydiği kıyafetlerle âşığın aklını alır:

Karşumda allar geyüp ol lâle-ruh yine

Gülgünilerle ‘aklum alur san piyâledür G. 84/2

Aklını başına almak

Aklını başına almak, akılsızca davranışlarda bulunmaktan kendini kurtarmaktır (Tanyeri, 1999: 23). *Beyitte* şair, divane gönlünün aklını başına toplamasını, sevgilinin perişan zülfünün zincirine düşmemesini söylemektedir:

Düşmesin silsile-i zülf-i perîşânuna dil

Aklını başına cem eylesün ol dîvâne G. 410/4

Alnı açık yüzü ak olmak

Alnı açık yüzü ak olmak, temiz ve namuslu olmayı ifade eder (Tanyeri, 1999: 24). *Beyitte*, sevgilinin taze güle benzetilmesinin hatalı olduğu, onun tıpkı yasemin gibi alnının açık yüzünün ak olduğu ifade edilmiştir. Yaseminin beyaz renginden hareket eden şair, teşhis ve kinaye yoluyla deyim kullanmıştır:

Gül gibi ter-dâmene teşbîh iden kimdür seni

Yâsemen gibi cihânda alnun açuk yüzün ag G.227/3

Ayak basmak (Kadem basmak)

Ayak basmak, bir yere gelmek, uğramaktır (Tanyeri, 1999: 35). Aşağıdaki ilk beyitte deyim, memduhun yanına gelmek anlamında söz konusu edilmiştir:

Felekler farkına basdı kadem devriñde fazl ehli

Nice pâ-mâl ide dünyâ-yı fânî ehl-i irfânı K.5/18

Aynı deyim, diğer beyitte kişileştirme yoluyla Nevrûz’un gelmesi anlamında kullanılmıştır:

Bisât-1^c ayşa **kadem basdı** nâz ile nev-rûz
Şükûfe perde-sarây-1^c ademden itdi bürûz G. 198/1

Bağrına basmak

Bağrına basmak, göğsü üzerine yaslayıp sevmektir (Tanyeri, 1999: 40). Beyitte teşhis yoluyla kadehe benzeyen lâlelerin, çiğ tanelerini bağrına bastığından söz edilmektedir:

Gül-şende basdı jâleleri kara bagrına
İrdi safâya lâle-i hûnîn piyâleler G. 103/4

Bağrı delinmek

Bağrı delinmek, içine işlemek, çok dertlenmesine yol açmaktır (Aksoy, 1988: 611). Goncanın kapalı olmasını suskunluk ve içe kapanıklık olarak gören şair, ayrılık dikeninin sıkıntısının bağrını deldiğini ifade eder:

Nice dem derd ile dem-beste kalup gonca-şifat
Bagrumuz delmiş idi mihnet-i hâr-ı hicrân K.2/8

Diğer beyitte ise inci ve cevhere takı eşyası olarak delik açılmasını kendi bağrının delinmesi ile benzetmeli kullanmıştır:

Ser-rişte-i visâl dahı girmede ele
Bagrum delindi hecr ile dürr ü güher gibi G. 503/4

Bağrı kan eylemek

Bağrı kan eylemek deyimini aşağıdaki beyitte sevgilinin âşığına çektirdiği eziyetleri ve cefaları anlatmak için kullanılmıştır. Sevgili, naz kılıcıyla âşığın bağrını kesip yaralamış, kan eylemiştir:

Bagrumı hûn eyledüñ şemşîr-i istignâ ile
N'eyledüñ hey âfet-i devrân yine kan eyledün G. 272/5

Bağrı yakmak

Bağrı yakmak, çok acı, dert ve sıkıntı çekmektir (Tanyeri, 1999: 40). Beyitte lâlenin içindeki siyahlıktan hareket eden şair, bunu sevgilinin dudağının benine olan hasretle bağrının yanması ve kararması arasında bir ilişki kurarak anlatmıştır:

Hele ey lâle-i sîr-âb-1 çemen-zâr-1 cefâ
Bagrumuz yakdı senün hasret-i hâl-i dehenün G. 248/4

Baş eğmek/Baş eğdirmek (Ser-fürû kılmak, Ser-fürû eylemek)

Bâkî Divanı'nda en çok geçen deyimlerden birisi de “baş eğmek”tir¹. Divan'da 8 defa geçmektedir. “Baş eğmek” deyimini kimi beyitlerde, “ser-fürû kılmak, ser-fürû” eylemek şeklinde de geçmektedir. Aşağıdaki beyitlerde; alçak insanlara eğilmemek, yardım istemek, başkalarına minnet etmemek, kaderine razı olmak gibi anlamlarda kullanılmıştır²:

Düşmanlar memduhun izinin tozuna baş eğerler:

Hasm-ı gerden-keş izüñ tozına kilsun ser-fürû

¹ Ettirgen hâli olan baş eğdirmek ise yalnızca 1 beyitte geçmektedir: G. 399/5.

² Diğer örnek beyitler için bkz.: G. 197/4, G.241/4, G. 399/4, G. 410/7, G. 399/5.

Ser-fürû kılmazsa bir gün kellesi galtân gelür K.6/23

Dünyanın alçak bir insana benzetildiği aşağıdaki beyitte, bu alçak dünya için kötü ve aşağılık kimselere baş eğilmemesi gerektiği ifade edilmiştir:

Baş egmezüz edânîye dünyâ-yı dún için

Allâhadur tevekkülümüz i'timâdumuz G.192/2

Bir başka beyitte de şair, aşk derdinin ilacı için tabiplere baş eğmeyeceğini, çünkü onun derdinin devasının olmadığını ifade etmiştir:

Tabîb-i şehre baş egmem güzellerden şifâ ummam

Onulmaz yaradur yaram devâsuz derddür derdüm G.344/5

Başı göklere ermek

Başı göğe ermek, uğraşarak layık olmadığı şeyi el ettiğinden çok sevinerek böbürlenmektir (Aksoy, 1988: 619). Beyitlerde kinaye, teşbih ve teşhis yoluyla anlatılmıştır³. Kasideden alınan aşağıdaki örnek beyitte memduhun ulaştığı konunun yüceliğini anlatmak için kullanılmıştır:

Gün gibi başı göklere irdi şu kimsenün

Kim zerre denlü eyledi şânında ihtimâm K. 23/25

Başına kıyamet kopmak

Başına kıyamet kopmak, kötü bir durumla karşılaşmayı ifade eder. Başına kıyamet kopmak deyimi, aşağıdaki beyitte iki anlama gelecek şekilde tevriyeli verilmiştir. Birincisi, âşıklarının sevgilinin yürüyüşünü gördüklerinde kendilerinden geçerek kıyameti yaşamaları, ikincisi ise, sevgilinin boyudur. Nitekim birinci mısradaki kâmet ve ikinci mısradaki kıyâmet kelimeleri aynı kökten gelir. Bu da, şairin beyitte deyimi iki anlama gelecek şekilde kullandığını düşündürmektedir:

Kaçan kim nâz ile reftâr iderler serv-kâmetler

Kopar^c âşıklarun başına ol demde kıyâmetler G. 166/1

Çekip çevirmek

Çekip çevirmek, bir kişiyi, bir işletmeyi gereksiz giderlerden kurtarıp tutumlu bir yöntem içine sokmaktır (Aksoy, 1988: 690). İlk beyitte bahçivanın bahçedeki su dolabını düzene sokması anlamında kullanılmıştır:

Bâgda dólâbı çok çekdi çevürdi bâg-bân

Öykünür diyü gamunda nâle vü efgânuma G.434/2

Aşağıdaki beyitte ise, sâkînin meclisi idare etmesi, yönetmesi karşılığında söz konusu edilmiştir:

Çekdi çevürdi sâkî-i meclis piyâleyi

Âl ile öpdî diyü leb-i la'l-i dil-beri G. 504/2

Defterini dürmek

Defterini dürmek, öldürmek, işine son vermek, işten çıkarmak, başarısını kıskanarak yükselmesine engel olmak gibi anlamlara gelir (<http://sozluk.gov.tr/>[Erişim: 28.05.2019]). Beyitte saba yelinin parlak incinin defterini dürmesi şeklinde geçmektedir:

³ Örnek beyitler için bkz.: G.289/5, G. 526/4.

Defterin bâd-ı sabâ lü'lû-yı lâlânuñ dürer*İlter olsa dişlerün vasfin 'Adenden cânibe* G. 440/2**El arkası yerde olmak**

Deyim, “acizini göstermek, pes etmek, karşı tarafın üstünlüğünü kabul etmek” gibi anlamlara gelmektedir (Tanyeri, 1999: 96; Yakar, 2009: 31). Aşağıdaki beyit, “Çınar dalı sonunda, şiddetli rüzgârın bileğini büktüğünü görerek, el arkasını yere koyup (rüzgârın üstünlüğünü kabul ederek), (rüzgâra) âferinler pehlivan dedi!” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilir. Burada şair, sert esen rüzgârla birlikte çınar ağacının dalının kırılması ve yere düşmesini hüsn-i talil sanatıyla anlatmıştır. Beyitte, çınarın dalı insanın koluna, yaprağı ise ele benzetilmiş ve kırılıp sarkarak yere temas eden veya yere yaprağıyla düşen ağaç dalı ile yenilgiyi kabul etmek için yere kolla birlikte konan el arasında bağlantı kurulmuştur. Bâkî, şiddetli rüzgârı güçlü kuvvetli bir pehlivan olarak hayal etmiştir (Demirkazık, 2013: 619):

Dest-büird-i sarsarı âhır görüp şâh-ı çenâr
Didi el arkası yirde âferinler pehlevân K. 22/11

El bağlamak

El bağlamak, saygı için ellerini göbeğinin üstüne kavuşturup durmaktır (Tanyeri, 1999: 96). Aşağıdaki iki beyitte deyim, kinaye sanatı yoluyla hem gerçek hem de mecaz anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. İlk beyitte memduha saygı olarak el bağlanması, anlamında mecazen kullanılmıştır:

Karşusunda ayagın tursun mülûk el baglasun
Kendü çıksun bârgâh-ı 'adle dîvân eylesün Trc.B. 1/V/5

Deyim, ikinci beyitte ise, cenazeye saygı gösterilmesi manasında zikredilmiştir:

Kadrüni seng-i musallâda bilüp ey Bâkî
Turup el baglayalar karşıña yârân saf saf G. 229/9

El bir etmek

Sevgilinin kaş ve kirpikleri, âşığı öldürmek için iş birliği yapmışlardır. Beyitlerde “el bir etmek” deyiimiyle birlikte, müje ve kaş kelimelerinde de teşhis ve kapalı istiare sanatı yapılmıştır. “El bir etmek” deyiimi kendisine benzetilen (müşebbehün-bih) ögenin (insan) bir özelliği durumundadır. Şairin, deyiimi bu sanat içerisinde vermesi anlamlıdır. Beyitte teşhis yoluyla sevgilinin zülfü ve turrasının iş birliği yapması anlamında zikredilmiştir:

Zülfüñ el bir eyleyüp turrañla pinhân itdiler
Hâtem-i dil hasılı ya andadur ya bundadur G. 157/4

Diğer bir beyitte ise âşığı öldürmek için sevgilinin kaş ve kirpiğinin iş birliği yapması manasında kullanılmıştır:

Ne revâdur ki müjeñle kaşuñ el bir ideler
Beni öldürmek için re'y ile tedbîr ideler G. 177/1

El dar olmak (El darlığı)

Eli dar olmak maddi sıkıntı içerisinde bulunmaktır (Aksoy, 1988: 756). Deyim, aşağıdaki beyitte hem gerçek hem de mecaz anlama gelecek şekilde kullanılmıştır:

Kâseler sun bize meclisde gınâ virmez ayak
Sâkıyâ hâtırı teng eyledi el tarlığı G.495/6

Eli ermemek

Eli ermemek, uzakta olduğu için yetişememektir (Aksoy, 1988: 756). Şair, şimşir ağacı gibi uzun olan sevgilinin boyuna erişmenin güçlüğüne bu deyimle anlatırken aynı zamanda mübalağa yapmıştır:

Elüm irmez n'ideyin âh o boyı şimşâda
İdeyin minneti yirden göke dek feryâda G. 423/1

Elinden tutmak (Dest-gîr olmak)

Elinden tutmak, birinin ilerlemesine yardım etmek anlamına gelir (Aksoy, 1988: 758). Aşağıdaki ilk beyitte deyim, memduhun şaire yardım etmesi, onun elinden tutması Karşılığındadır:

Koma Bâkî kulunı cür'a-sıfat ayakda
Dest-gîr ol aña ey dâver-i 'âlî-mikdâr K. 18/48

İkinci beyitte ise meclisteki şaire pîr-i mugânın kadeh sunması, yani ona yardım etmesi anlamında geçmektedir. İkinci beyitteki “elin alup ayaklandur” ifadesinde, “ayak” kelimesinin hem kadeh hem de ayağa kaldırmak anlamı kastedilmiştir:

Meded Bâkîye ey pîr-i mugân bir cür'a himmet kıl
Elin alup ayaklandur ki ol bî-çâre düşmişdür G. 173/5

El vermek

El vermek, yardım etmek, fırsat vermektir (Tanyeri, 1999: 104). Aşağıdaki beyitlerde el vermek deyimini mecaz anlamı kastedilerek, yardım etmek anlamlarında kullanılmıştır:

Katı el virdi hevâ gâyet açılduk gâyet
İşümüz kaldı kemâl-i kerem-i Settâre G. 426/8

Göğüs germek

Göğüs germek, bir güçlüğe karşı koymaya hazır olup dayanmaktır (Aksoy, 1988: 798). Beyitte şair, bu deyim vasıtasıyla aşk sahasında kendini övmektedir:

Gögsin gererdi zühd ile Bâkî bu 'arsada
Nâ-geh tokındı tîr-i mahabbet kazâyı gör G. 129/7

Gömgök tere batmak

Tere batmak, çok terlemek, ter içinde kalmaktır (Tanyeri, 1999: 232). Beyitte, bahar mevsimi geldiğinde sümbülün üzerine düşen çiğ tanelerini şair, gömgök tere batmış bir insan gibi hayal etmiştir:

Yine gömgök tere batmış çıka geldi çemene
Nev-bahâr irdi diyü virdi haberler sünbül K. 24/8

Göz açmak

Göz açmak, dikkatli olmak, uykudan uyanmak, birisine bilgiler vererek görüşünü genişletmek, bir kimseyi uyarmak gibi anlamlara gelir (Aksoy, 1988: 820). Beyitte uyarı manasında kullanılmıştır:

Bu tasavvurlar eger bâtil olursa nic'olur

Katı hayret yiridir bir gözün aç bî-çâre G.426/7

Göz değmek

Göz değmek, (nazar değmek, göze gelmek), uğursuzluk ve kötülük getirdiğine inanılan kıskanç ya da hayran bakışlar sebebiyle olumsuz ve fena bir duruma düşmeyi ifade eder (Aksoy, 1988: 806). Aşağıdaki beyitlerde şair, sevgiliye göz değmesinden çekindiğini anlatırken, bu deyim vasıtasıyla sevgilinin kıskanılabilir güzelliğini ve ona olan sevgisini anlatmıştır.

Şair, sevgilisinin kapısının toprağını gözüne sürme olarak çekmediğini, çünkü göz değmesinden korktuğunu söylemektedir:

Korkum oldur göz dege hâk-i der-i cânânuma

Yogsa kühlâsâ çekerdüm çeşm-i hûn-efşânuma G. 434/1

Sevgilinin boynuna nazar değmesin diye annesi muska takmıştır:

Takınur göz degmesün diyü hamâ'il boynına

Sakınur yavuz nazardan n'eylesün anacugı G. 534/3

Göz kulak olmak

Göz kulak olmak, korunması gereken bir şeyi ya da bir kimseyi gözetmektir (Aksoy, 1988: 811). Bâkî'nin bir kasidesinden alınan beyitte şair, memduhun övgüsünde onun hâkimiyetini ve gözetimini bu deyimle dile getirmiştir:

Göz kulag oldı ser-â-ser gözedür âfâkı

Bulalı kurb-i vezîr-i şeh-i kişver hâtem K. 19/16

Göz üstünde kaşı olmak

Göz üstünde kaşı olmak, bir davranışı hoş karşılamamayı ifade eder (Aksoy, 1988 : 821). Beyitte şair, memduhtan gördüğü yardım sayesinde kendisine hoş olmayan davranışlarda bulunulmadığını bu deyimle ifade etmiştir:

Gözün üstünde kaşun var dimedi kimse dahı

İdeli hidmet-i Paşa-yı dil-âver hâtem K. 19/17

Hançer içirmek

Hançer içirmek, bir hançer darbesiyle gık dedirmeden öldürmektir (Tanyeri, 1999: 139). Beyitte, düşmana benzetilen rakibi öldürmek manasında kullanılmıştır:

Şehâ bir dem ney-i hâmen cihân bezminde dinlensün

İçürsün düşmene câm-ı fenâyı bir zamân hançer G. 155/4

Kan ağlamak

Kan ağlamak, bir zulümden ve bir sıkıntıdan dolayı büyük üzüntü duyarak yakınmaktır (Aksoy, 1988: 903). Aşağıdaki beyitte âşığın sevgili yolunda acı çekmesi, üzüntü duyması anlamlarında kullanılmıştır:

Yâd eylesün hünerlerüni kanlar aglasun

Tiğün boyınca karaya batsun kırâbdan Mus. I/V-7

Kanına girmek

Kanına girmek, birini öldürmek veya bir şeyi ziyan etmek anlamlarına gelir (Aksoy, 1988: 905). Aşağıdaki ilk beyitte sevgilinin güzellik unsurları ile gonca arasında benzerlik

ilişkisi kuran şair, açık istiâre yoluyla kendini bülbül olarak nitelerken gonca olan sevgilinin dikeninin bülbüle batması ve kanının akmasını da bu deyimle ifade etmiştir. Kanına girmek deyimini beyitte hem gerçek hem de sevgilinin âşığını öldürmesi ya da zulmetmesi olarak mecaz anlamda düşünmek mümkündür:

*Yine ol gonca-leb bülbüllerüñ **kanına girmiştir**
Güzellik var bu gün gâyet kızarmış al al olmuş* G. 215/4

İkinci beyitte kendisini gönlü hasta bir âşık olarak niteleyen şair, sevgilinin giydiği kan renkli ergâvâni elbiseyi hüsn-i talil yoluyla anlatmıştır. Sevgilinin üstündeki aslında ergâvâni bir elbise değil, âşığın kanlarının sevgilideki elbise olarak yansımasıdır:

***Kanına girmiş** boyınca Bâkî-i dil-hastenüñ
Ergâvâni câme geymiş sanmañ ol serv-i revân* G. 390/6

Kan içmek

Kan içmek deyimini aşağıdaki beyitte sevgilinin âşığın kanını içmesi, yani ona eziyet etmesi, sıkıntı vermesi manalarında kullanılmıştır:

*Zinhâr sakın mey yirine **kanun içerler**
Keyfiyyetüñ ol gözleri mestâne tuyurma* G. 405/2

Kulak çekmek

Kulak çekmek, uyarmak için hafif bir ceza vermektir (Tanyeri, 1999: 184). Divan'daki 153. gazelde "kulak çekmek" deyimini redif olarak her beyitte farklı anlamlara gelecek ve farklı çağrışımlar yaratacak şekilde kullanılmıştır:

*Sahn-ı çemende subh-dem açıldığı bu kim
Hüsnüñ güline gonca-i ra'nâ **kulak çeker*** G.153/3

Kulak tutmak

Kulak tutmak, iyi anlamak üzere dinlemektir (Aksoy, 1988: 945). Aşağıdaki beyitlerin ilkinde zâhidin şairin şirimi dikkatli dinlememesi anlamında kullanılmıştır:

*Şi'r-i Bâkîye **kulak tutmasa** zâhid ne 'aceb
Söz güherdür ne bilür kadrini nâ-dân güherüñ* G. 277/7

Deyim, ikincisinde söz üstatlarının sözlerinin dinlenmesi karşılığındadır:

*Sözüm diñle mugannî nagmesin gûş eyle ey Bâkî
Garaz sana nasîhatdur **kulak tut** kavlı-i üstâda* G. 449/5

Aynı deyim, sonuncusunda ise teşhis yoluyla def isimli çalgının meclise kulak vermesi manasındadır:

*Gûş eyle râzı perde-i sâz u terânededen
Her yana **tut kulagunı** meclisde def gibi* G. 522/2

Kul olmak

Kul olmak, bir kimseye karşı büyük bir saygıyla, fedakârlık yapmaya hazır olmaktır (Aksoy, 1988: 945). Bâkî Divanı'nda en çok kullanılan deyimlerden olan kul olmak,

beyitlerde genellikle âşığın sevgiliye kul olması anlamlarında kullanılmıştır. Bu deyim aynı zamanda âşığın sevgili karşısındaki statüsünün bir göstergesidir⁴:

Aşağıdaki örnek beyitte âşığın sevgilisine kul olması, ona boyun eğmesi anlamlarında kullanılmıştır:

*Bâkîye emr nedür sultânım
Saña kul oldı mutî u münkâd G. 37/6*

Kanına girmek

Kanına girmek, birini öldürmek ya da öldürtmek ve bir şeyi ziyan etmek demektir (Aksoy, 1988: 905). Beyitte kan rengindeki erguvan elbise giymiş sevgili hüsn-i talil yoluyla bu renkten hareketle âşığın kanına girmesi yönüyle anlatılmıştır:

*Kanına girmiş boyınca Bâkî-i dil-hastenüñ
Ergavânî câme geymiş sanmañ ol serv-i revân G. 390/6*

Kan yutmak

Kan yutmak, bir iş meydana gelinceye kadar eziyet ve sıkıntı çekmeyi ifade eder (Aksoy, 1988: 907). Beyitte, şarap (mey) ve kanın kırmızı renginden hareketle şair, sevgilisine sitem etmekte, şarap yerine kan içtiğini, “kan yutmak” deyimini ifade etmiştir. Mecazen sevgilisinin kendisine çektiği eziyetleri anlatmak istemiştir:

*Hîç bilür mi mey yirine dem-be-dem kan yutdugum
İşidür mi ney yirine âh u efgânım benüm G. 345/3*

Kulp takmak

Kulp takmak, bir kimseyi veya bir nesneyi kusurlu görmek için bahane aramaktır (Tanyeri, 1999: 186). Gökyüzündeki ay, sevgilinin eşiğine öykündüğü için gökyüzüne kulp takmıştır. Ayın şeklinden hareket eden şair, hüsn-i talil ve teşhis yoluyla bu deyimini kullanmıştır:

*Öykündüğüçün işiğüne ey şeh-i cihân
Dahi ne kulplar taka eflâke mâh-ı nev G. 400/4*

Ömür törpüsü (olmak)

Ömür törpüsü, uzun yorucu ve sıkıntılı iş demektir (Tanyeri, 1999: 206). Beyitte teşbih-i tafdil yoluyla sevgilinin boyu posu, taze gül dalından daha üstün gösterilmiştir. Taze gül dalı ise, ömür törpüsü deyimini olumsuzlanmıştır:

*Bülbülün medh idüp ol şâh-ı gül-i ter didügi
Bir ömür dörpüsidür kaddüne nisbet güzelüm G. 332/3*

Taş atmak

Taş atmak, söz dokundurmak anlamına gelir (Aksoy, 1988: 1065). “Taş atmak” deyimini beyitte kinaye sanatı yoluyla “kötülemek, eleştirmek” anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır:

*Yollarda görse agladugum baña taş atar
Gâhî bu çeşm-i eşk-feşânı siler geçer G. 134/4*

Taşa tutmak

⁴ Diğer örnekler için bkz.: K.11/11, G.7/3, G.51/4, G.375/4, G. 408/7.

Bu deyim, “üst üste, aralıksız taşlamak” anlamlarına gelmektedir. Beyitte “t”, taşların çıkardığı sesi hissettirmektedir (Kaplan, 2017: 283). Şair, bahar mevsiminin gelmesini çiğ tanelerinin kış ordusunu taşa tutmasıyla ifade etmiştir:

Cünd-i şitâyı taşa tutup yine jâleler
Kasd itdiler ki milket-i gül-zârı alalar G. 103/1

Üstüne titremek

“Üstüne tiremek”, çok sevdiği ya da sevdiği bir kimseyi bir zarar gelmemesi için özenle korumaktır (Aksoy, 1988: 1091). Beyitte deyim, kullanılan teşbihler yoluyla da âşığın sevgilinin üstüne titremesi, ona sevgisini göstermesi anlamında kullanılmıştır:

Nîzesi cânuma vü nîzesine cân ditrer
Yâr kim togru ola üstine yârân ditrer G.70/1

Diğer bir beyitte ise sevgilinin âşığın sinesine saplanan kirpik oklarının titremesi anlamında kullanılırken aynı zamanda tevriyeli olarak da ela alınmıştır:

Peykân-ı dûst kala diyü zahm-ı sîne
Görseñ nihâl-i tîri nice ditrer üstine G. 428/2

Yanıp yakılmak

Yanıp yakılmak, derdini döküp sızlanmak anlamına gelir (Aksoy, 1988: 1106). Aşağıdaki ilk beyitte deyim teşhis yoluyla kebaba yakıştırılmıştır. Kebap da insan gibi yanıp yakılmaktadır:

Peymâne şikest oldı yatur haylî zamândur
Yanup yakılır hâtırı mecrûh kebâbuñ G. 269/4

Diğer beyitte ise şair derdini döküp anlatacağı kimsenin olmadığını bu deyimle dile getirmiştir:

Yanup yakılmag ister kimse yok yanuñca ey Bâkî
Hadîs-i ‘aşk-ı âlem-sûz-ı yâri ya ne söylersin G. 361/1

Yere geçmek

Yere geçmek, çok utanmayı, o anda kendisini kimsenin görmemesini istemeyi ifade eder (Aksoy, 1988: 1116). Beyitte, fazilet ehlinin utanması anlamında kullanılmıştır:

Yire geçse yiridür ehl-i fazîlet çünki âh
‘İzz ü câhuñ hâr u has deryâ-misâl üstindedür G. 168/5

Yüz çevirmek

Yüz çevirmek, birine karşı gösterilen ilgiyi kesmektir (Aksoy, 1988: 1132). Sevgili, âşığa yüz vermeyip ona cefa etse de âşık ondan yüz çevirmez, devamlı gönlü onun yanındadır, sevgiliye ulaşmak ister:

Vefâ ummaz cefâdan yüz çevürmez Bâkî ‘âşıkdur
Niyâz itmek aña cânâ yaraşur saña istiğnâ G. 6/5

Âşığın gönlü sevgilinin kirpik oklarından yüz çevirmez, yani ona ilgi gösterir:

Gönül tîg-i müjeñden yüz çevürmez ey gözi âhû
O bir şemşîr-i bürrâna varur şîr-i dil-âverdür G. 50/4

Yüz tutmak

Yüz tutmak, bir şeyin olma yönünde ilerlemesidir (Aksoy, 1988: 1132). Aşağıdaki kaside beytinde Hakk'a yönelmek, bir şeyin olması için ona yönelmek anlamında kullanılmıştır.

*Der-gâh-ı Hakka yüz **tutalum** ber-mezîd ola
Câh u celâl-i saltanat u baht-ı câvidân* K.1/39

Diğer bir beyitte de yine Allah'a yönelmek, O'nun rızasını kazanmak manasında verilmiştir:

*Cenâb-ı Hazrete yüz **tut** kim oldur kable-i cârif
Sücûduñdan garaz zîrâ rızâ-yı Rabb-i aclâdur* K.65/4

Yüz sürmek

Yüz sürmek, büyük saygı duyulan birinin katına çıkarken eşiğine ve ayağına yüz sürercesine eğilmektir (Tanyeri, 1999: 264). Bâki Divanı'nda genellikle âşığın sevgilinin eşiğine yüz sürmesi ona olan saygısını ve sevgisini ifade etmesi bağlamında kullanılmıştır.⁵

Aşağıdaki örnek beyitte Kâbe'ye yüz sürülmesini örnek gösteren şair, sevgilinin Kâbe gibi olan eşiğine, kapısına yüz sürmek istemektedir:

*Bilürsin yüz **sürerler** âsitân-ı Kâbeye ben de
İşiğine yüzüm sürsem n'ola a Kâbem a kablem* G.333/6

Yüzü kara (olmak)

Yüzü kara olmak, utanılacak ve rezil bir durumda olmaktır (Tanyeri, 1999: 265). Sevgili, güzellik güneşidir, öyle ki gökyüzündeki yüzü kara ay bile bu güzelliğe öykünür. Şair, beyitte bu deyim vasıtasıyla ay ile güneşe benzeyen sevgili arasında karşılaştırma yaparak sevgiliyi üstün tutmuştur:

*Öykünse haddüne ne gam ey âfitâb-ı hüsn
Mâh-ı siphr kemdür o ne **yüzi karadur*** G. 92/2

Yüzünü ele almak

Yüzünü ele almak, birisine ricada bulunmak için utanarak zorlanmak demektir (Tanyeri, 1999: 270). Beyitte sûfinin dost meclisine gelirken mahcubiyet duyması, bu deyimle ifade edilmiştir:

*Yüzün **eline alup** geldi meclise sûfi
Bu gice rişte-i tesbîhi târ-ı çeng oldı* G. 489/5

Yüz vermek

Yüz vermek, birine ilgi ve yakınlık göstermek, bütün davranışlarını hoş görmektedir (Aksoy, 1988: 1139). Beyitte ayna kişileştirilerek yüz veren bir insan gibi düşünülmüştür:

*Sen yüz **virelden** âyîne buldı bu ragbeti
Hasret degüldi sûretine halk o yüzüzüñ* G.260/2

⁵ Diğer örnekler için bkz.: G.345/4, G. 356/4, G. 380/3, G.387/4, G. 425/1, G.547/5.

Sevgilinin yastığa yüzünü koymasını şair, ona yüz vermesi olarak düşünüp kinayeli kullanmıştır:

Bî-tekellüf yüz sürer her şeb ruh-ı rengînüñe

Böyle niçün yüz virürsin dûstum bâlînüñe G. 425/1

Sevgilinin saçlarının sevgilinin yanağını öpmesini, şair sevgilinin saçına, teşhis ve kinaye yoluyla yüz vermesi olarak düşünmüştür:

‘Arızuñ turmaz öper zülf-i siyeh-rû göz göre

Hîç yüz virmezsin ammâ ‘âşık-ı miskînüñe G. 425/3

Yüz yere koymak

Yüz yere koymak, alçakgönüllü, mahcup ve utangaç olmaktır (Tanyeri, 1999: 268). Aşağıdaki ilk iki beyitte teşhis yoluyla gül, şimşad ve servi ağacı yüzünü yere koyan, mahcup bir insan gibi hayal edilmiştir.:

Yüz yire kodı lutf ile gül-berg-i ter gibi

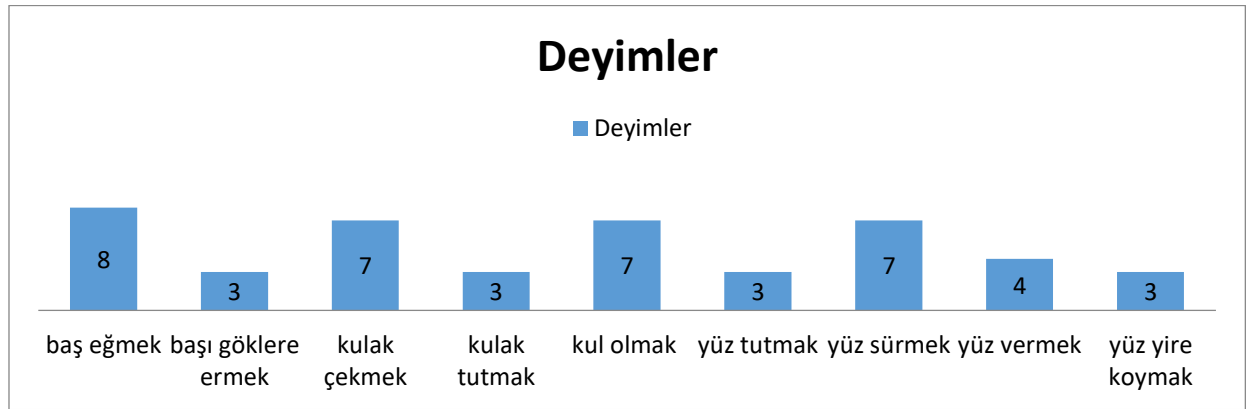
Sandûka saldı hâzin-i devrân güher gibi Mus. 1/I/8

Kasideden alınan son beyitte ise memduhun karşısında yüzünü yere koyan, alçakgönüllü şahıslardan söz edilmektedir:

Kemâlin anlayup bir bir öninde

Komuşlar yüz yire şâhân-ı pîşîn K. 4/16

Grafik 1: Bâkî Divanı’ndaki deyimlerin kullanım sıklığı



Yukarıdaki grafikte Divan’da 2 defadan fazla geçen deyimler verilmiştir.

Sonuç

Divanlarda atasözü ve deyimlerin tespitine yönelik birçok çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalarla daha önce atasözü ve deyim kaynaklarıyla sözlüklerde yer almayan yeni ifadeler de tespit edilebilmektedir. XVI. yüzyılın önemli şairlerinden olan Bâkî’nin Divanı’nda deyimlerin tespiti bu noktada önemlidir. Şairin kullandığı edebî malzemenin zenginliğinin ve çeşitliliğinin atasözü ve deyimler noktasında da önem arz ettiği görülmüştür. Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Bâkî, atasözü ve deyimlere şiirlerinde sıkça yer vermiş, halk dilinden ve halk söyleyişlerinden faydalanmıştır. Divan’da deyimler atasözlerine göre daha fazladır ki, bu birçok şairin divanında rastlanan bir durumdur. Deyimler genellikle beyitlerin herhangi bir mısraında yer alırken, nadiren, her iki mısraa yayılmış örnekler de bulunmaktadır. Ayrıca her iki mısra da deyimler de kullanılmıştır.

Divan'ın 153. gazelinde ise, "kulak çekmek" deyimini gazelinin bütününde redif olarak yer alır. Atasözü ve deyimlerle birlikte kinaye, mecaz-ı mürsel, teşhis, kapalı istiare, teşbih ve tecrid gibi sanatların daha yaygın kullanıldığı görülmüştür. Şair, deyimleri kullanırken bazı kelime tekrarlarından da yararlanmışır. Bazen bir beyitte ya da bentte birden fazla deyim kullanılmışır.

Hem XVI. yüzyılın hem de Klâsik Türk Edebiyatı'nın en önemli şairlerinden olan Bâkî'nin Divanı'nda toplam 52 farklı deyim ve 4 atasözü tespit edilmiştir. Şair en çok; *baş eğmek, kulak çekmek, kul olmak* ve *yüz sürmek* deyimlerini kullanmıştır.

Kısaltmalar

| | |
|---------|-------------------|
| G. | : Gazel |
| K. | : Kaside |
| Mat. | : Matla |
| Mus. | : Musammat |
| TDK | : Türk Dil Kurumu |
| Thm | : Tahmis |
| Trc. B. | : Terci-bend |

Kaynaklar

- Aksoy, Ö.A. (1988). "Atasözleri ve deyimler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 131-166.
- Aksoy, Ö.A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. c.1. 4. bsk. Ankara: TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö.A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü-2*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Batıslam, H.D. (1997). "Nedim'in şiirindeki atasözleri ve deyimler". *Türkoloji Araştırmaları*. Fuat Özdemir Anısı: 107-123.
- Demirkazık, H.İ. (2013). "El arkası yerde deyimini ve bu deyimdivan şiirinde kullanımı". *Turkish Studies*. Volume 8/4 Spring: 617-633.
- Dilçin, D. (2018). *Edebiyatımızda atasözleri*. Ankara: TDK.
- Eyüboğlu, E.K. (1975). *13.Yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimler*. c.1. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Gülüm, E. (2013). *XV. Yüzyılın ilk yarısında telif edilen divanlarda atasözleri ve deyimler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Hengirmen, M. (1983). *Güvâhî, Pendnâme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaplan, H. (2017). *Bâkî'nin ses dünyası*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Kaya, B.A. (2011). "Atasözleri ve deyimlerin dîvân şiirinde kullanımı ile dîvânların bu söz varlıklarımız bakımından önemi". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6: 11-54.
- Küçük, S. (1994). *Bâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mengi, M. (1986). "Necâtî'nin şiirlerinde atasözlerinin kullanımı". *Erdem Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. sayı 4. cilt 2: 47-56.
- Parlatır, İ. (2008). *Atasözleri ve deyimler-1*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Tanyeri, M.A. (1999). *Örnekleriyle divan şiirinde deyimler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü "Defterini dürmek" <http://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 28.05.2019).
- Yakar, H.İ. (e-kitap). *Gelibolulu Sun'î Divanı*. Erişim:<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57257,gelibolulu-suni-divanipdf.pdf?0> (13.07.2019).
- Yakar, Halil İbrahim (e-kitap), *Gelibolulu Sun'î Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213620/h/gelibolulu.pdf> (10.05.2012).

Özbek Ceditçi Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin Tiyatro Faaliyetleri ve Zaharli Hayot Yohud Ishk Qurbonlari (Zehirli Hayat Yahut Aşk Kurbanlari) Piyesi

Uzbek Jadidist Hamza Hakimzoda Niyoziy's Theatre Activities and Play of Zaharli Hayot Yohud Ishk Qurbonlari (Zehirli Hayat Yahut Aşk Kurbanlari)

Tugba BİLVEREN*

Öz

Cedit tiyatrosunun amacı, siyasi ve sosyal hadiselerin yansıtılması, eğitimi ve aydın olma düşüncelerinin, hürriyet bilincinin halka kolay ulaştırılması olmuştur. Halktan büyük ilgi ve takdir gören cedit tiyatrosu, eğitimde yenileşmeyi temel almış, karşılaşılan tüm olumsuzlukların aslında eğitimsizlikten ve cahillikten kaynaklandığını vurgulamıştır. İşgal ve sömürgeci kurtulmanın çaresi olarak yenileşmenin şart olduğunu savunan Ceditçiler, genç nesillerin modern yöntemlerle eğitilmelerinde ısrarcı olmuşlardır. 20.yy'ın ilk yıllarında Özbek milli tiyatrosunun meydana gelmesinde ve aydınlanma hareketinin oluşmasında en büyük pay ceditçi aydınlarıdır. Çağdaş medeniyet seviyesine yükselmenin halkı bilinçlendirmeye olacağını ve bunun için en kestirme ve etkili yolun tiyatro olduğunu düşünen ceditçilerin en önemli temsilcilerinden biri de Hamza Hakimzoda Niyoziy'dir. Özbek edebiyatına büyük katkıları olan Hamza Hakimzoda Niyoziy, iyi bir eğitimci, iyi bir şair ve önemli bir tiyatro yazarıdır. Kırktan fazla sahne eseri bulunan Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin hayatı ve eserleri pek çok çalışmaya konu olmuş, Özbekistan Devlet Sanatçısı unvanıyla ödüllendirilmiştir. Pek çok devlet kurumuna adı verilmiş olan Hamza Hakimzoda'nın çalışmamıza konu olan *Zaharli Hayot Yohud Ishk Qurbonlari* isimli piyesi insan hayatına kast edecek seviyelerdeki geri kalmışlığın doğurduğu sonuçları, eğitilmemiş ailelerin sebebiyet vereceği çarpık durumları işlemiştir. Özellikle gençlerin eğitilmesine önem veren Hamza Hakimzoda, Özbeklerin bu bağlamda manevi destekçisi olmuştur. Çalışmamızda yazarın biyografisinin yanı sıra *Zaharli Hayot Yohud Ishk Qurbonlari* (Zehirli Hayat Yahut Aşk Kurbanlari) piyesinin çevirisine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tiyatro, Ceditçiler, Hamza Hakimzoda, Piyes.

Abstract

The aim of the Jadid theater was to reflect political and social events, to educate and enlightened thoughts and to bring freedom of consciousness to the public easily. The Jadid theater, which has received great interest and appreciation from the public, is based on innovation in education and emphasizes that all the problems encountered are in fact caused by lack of education and ignorance. Jadidists, defending the necessity of modernization as a cure for invasion and colonial liberation, insisted on educating the younger generations with modern methods. In the first years of the 20th century, the Jadidist intellectuals had the biggest share in the formation of the Uzbek national theater and the formation of the enlightenment movement. Hamza Hakimzoda Niyoziy is one of the most important representatives of the Ceditists who think that the rise to the level of contemporary civilization will be through public awareness and the most direct and effective way to do so is theater. He is a great educator, a good poet and an important theater writer. With more than 40 scenes, Hamza's life and works have been the subject of many works and he was awarded the title of State Artist of Uzbekistan. Hamza Hakimzoda, who has been named in many places, is the subject of our study, *Zaharli Hayot Yohud Ishk Qurbonlari*, has processed the consequences of backwardness at levels that would mean human life, and the distorted situations that would be caused by uneducated families. Hamza Hakimzoda, who attaches importance to the education of young people, has been the spiritual supporter of the Uzbeks in this context. In addition to the biography of the author, *Zaharli Hayot Yahud Ishk Qurbonlari* (Poisoned Life Or Love Victims) will be included in our study.

Key Words: Theatre, Jadidists, Hamza Hakimzoda, Play.

Giriş

1900-1930 yıllarında çarlığın yıkılması, özerkliğin kazanılması ve ceditçiliğin gelişmesi Özbek milli tarihinin önemli bir bölümünü temsil eder. 20.yy'ın ilk çeyreğinde Rus baskısı altında üç kez sosyal darbe meydana gelmiş, zulüm ve baskıya karşı üst üste ayaklanmalar başlamıştır. 1898 yılında *Dukchi Eshon* rehberliğinde Andican'da başlayan

* Dr.Öğr.Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, tyumrutas@hotmail.com.

darbe 1916 yılında Jizzax'da devam etmiş ve tüm yurda yayılmıştır. Bu mücadele sömürgecilerin zulmüne ve adaletsiz siyasete karşı başlatılan milli bir bağımsızlık mücadelesidir. Hatta eldeki kayıtlara göre 130 yıllık sömürge süresince Türkistan'da baskıya karşı 4500 kez büyük küçük isyanlar, ayaklanmalar ve protestolar meydana gelmiştir. Halkın içinden yetişen *Mahmud Hoca Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdurrauf Fitrat* gibi dönemin öncü aydınları memleketin içinde bulunduğu durumdan dolayı üzüntü duymaya ve çareler aramaya başlamışlardır. Tüm bu işkence ve eziyet çekmelerin asıl sebebinin bilgisizlik olduğunu savunarak halkı bilinçlendirmenin yollarını aramışlardır. Böylelikle 20.yy'ın başlarında milli uyanışa davet eden ceditçilik hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareketin asıl maksadı halkın daha bilinçli ve memleketin daha kalkınmış olmasını sağlamaktır (Mirzayev, 2005: 9-10).

Toplumunu derinden etkileyen cedit hareketi, cemiyetin ıslahını ve terbiyesini hedef alarak sosyo-politik anlamda ve kültürel bakımdan yenilenme çabasıdır. Karakaş, Türkistan'da çeşitli politikaların hayata geçirilmesi amacıyla Türkçenin geri plana atılması ve diyalektolojiye önem verilmesi, okulların kontrol altına alınması, çeşitli dergi ve gazete yayınları ile bu faaliyetlerin desteklenmesini Ruslaştırma programı dâhilinde yapıldığını belirtir. Asıl amaç mahalli kültürün yıkılmasıdır. Seyirciye çabuk ulaşması bakımından önem taşıyan sahne çalışmaları amacın gerçekleştirilmesinde büyük önem taşır. Bu sebeple birçok Rus topluluk pek çok şehirde eserler sahneye koyar. Bu durum milli bir tiyatronun doğmasına da zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda tiyatro sanatı, modern eğitimin yaygınlaşması, siyasi ve sosyal faaliyetlerin artırılması için de önemli bir vasıta olacaktır. Bu düşüncüyü hayata geçirenler ise ceditçi aydınlardır (Karakaş, 2001, s.164,165). 20.yy'ın ilk yılları yeni Özbek milli tiyatrosunun meydana geldiği yıllardır. Halkı ilim irfan ile uyandırmak isteyen, özgürlük ve yükselişi arzulayan ceditçi aydınlar, bu yoldaki en önemli faaliyetin tiyatro olduğunu düşünmüşlerdir (Rizayev, 1997: 51).

Merkezî Asya'da tiyatro sanatının yükselişi “Maskarabazlık ve Kızıkçılık” sanatıyla birlikte türlü biçimlerde günümüze kadar gelmiştir. Cedit edebiyatında drama türünde eserler yazılincaya kadar *maskarabaz* ve *kızıkçı* tiyatrosu sözlü olarak devam etmiştir (Rizayev, 1997: 14). O dönemlerde *Zokir Eshon, Rizo Qıyiq, Sa'id Mahsum, Usmon Qızıq, Ruzi Gov, Shomat Qızıq, Davlat Qızıq, Mizrom Mashara, To'la Mashara, Quvvat Kalta, Boltaqul, Matyoqub* gibi Kaşgar vilayetinde ün kazanmış onlarca temsilci yetişmiştir (Rizayev, 1997: 18). Kızıkçılık ve maskarabazlık aynı anlama gelecek biçimde kullanılsa da aslında farklıdır. Baydemir, kızıkçıların hikâye anlatan, şarkı söyleyen, dans eden ve şaka yaparak insanları güldüren ancak maskarabazların sıra dışı giyinen ve ikişer üçer gruplar halinde gezen, düğünlerde ve bayramlarda gösteriler düzenleyen kişiler olduğunu belirtir. Usta çırak ilişkisine dayanan bu geleneğin diğer zanaat grupları gibi pirleri olduğunu ve dini temeller üzerine kurulduğunu ifade eder (Baydemir, 2011: 764,765).

Rizayev, Rahmonov'un geleneksel Özbek tiyatrosunu iki tema etrafında topladığını belirtir. Ona göre geleneksel piyesler hem insana has mizah ve komediler içeren, hem de güçlü sosyal mesajlar veren satirik piyeslerdir. Ancak Rizayev, geleneksel tiyatro yani *maskarabazlığın* bilinçli olarak sosyal konulara eğilmediğini dahası modern Özbek tiyatrosundan bazı noktalarda ayrıldığını ve bu görüşe kısmen katılmadığını belirtir. Geleneksel tiyatrodaki ilk amacın kılıktan kılığa girerek güldürme ve eğlendirme olduğunu, mevcut sorunları ifşa etme maksadıyla sosyal bir tip yaratma kaygısının olmadığını belirterek bu noktada Cedit tiyatrosundan ayrıldığını ifade eder (1997: 19).

Özbek tiyatro sanatının yükselişinde önemli bir yeri olan Hokand şehrinde, tiyatro faaliyetlerinin ne zaman ve nasıl başladığı konusu dönemin önemli dergilerinden “Oyina” dergisinde izah edilir. Bütün Türkistan şehirlerinde olduğu gibi Hokand'da da milli tiyatro sanatını yaratma isteği “Pederkuş” piyesinin sahnelenmesinden sonra daha da artmıştır. Milli

tiyatro yaratma hareketinin en önemli temsilcisi *Hamza Hakimzoda Niyoziy*'dir (Rizayev, 1997:71,72).

Hamza Niyoziy oğlu *Hakimzoda* aslen *Darvozlu* olup 1889 yılında Hokand şehrinde doğmuştur. Eski tip okul ve medreselerde okumuş, kendi gayretiyle bilgi ve görgüsünü artırmıştır. Şarkî Kıtay'a giderek gazetecilikle uğraşmış, 1905 yılından itibaren şiir yazmaya başlamıştır. "Hakikat ne?" isimli güçlü bir eser yazmış olsa da basılmadığı için kaybolmuştur. 1910 yıllarında Hokand'a yeni bir okul açıp çocukların eğitimiyle ilgilenmiş, kimi zaman hayatın içinden seçtiği konularla birkaç küçük roman yazmıştır. 1911 yılında Türkiye, Afganistan ve Hindistan'a seyahat ederek başka ülkelerdeki ilmi akımlar ve sosyal hayatlarla tanışmıştır. 1915-18 yılları arasında Margilon ve Hokand'da öğretmenlik yapmış, o vakitler Hokand'da bazı gençler tarafından "Gayret" isimli bir kütüphanenin kurulmasına vesile olmuş ve bu yolla Türk-Tatar kitapları toplanmıştır. 1918-19 yıllarında Fergana'da bir tiyatro grubu kurmuş, birkaç milli müzisyen ile kızıl cephe çalışmıştır¹.

Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin yaptığı çalışmalar hem Özbek hem de Kazak, Kırgız, Azeri, Türkmen, Tacik, Uygur, Tatar ve Karakalpak edebiyatlarının gelişmesine de yardım etmiştir. Ünlü Azeri ediplerden Mirza İbrahimov, Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin üstün yeteneğinin, vatandaşlık ideallerinin, estetik anlayışının temizliği ve kendine haslığı karşısında saygıyla eğilirim demiştir (Mirzayev, 2005: 120).

Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin Özbek edebiyatına edebi ve medeni anlamda büyük bir miras olan eserlerinde içerik zengin ve çerçeve geniştir. Eserleri ve hayatı 1920'li yıllardan itibaren incelenip hakkında bilgi verilen Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin, hayatının ve eserlerinin geniş çaplı tanıtımının yapıldığı ilk çalışma Yusuf Sulton'un *Hamza Hakimzoda* isimli çalışmasıdır. İkinci dünya savaşından sonra eserlerinde daha çok halkçılık, çağdaşlık ve geleneksellik üzerinde duran Hamza'yı İbrahim Mo'minov, Komil Yashin, İzzat Sulton, Yusuf Sulton, Vohid Zohidov gibi edipler de öncü kabul etmişlerdir. Bu dönemde Hamza Hakimzoda Niyoziy ile ilgili biyografiler, monografiler ve iki adet doktora tezi yazılmıştır. Yusuf Sultan'ın "Halk Sanatkarı" (1959), M. Rahmonov'un "Hamza ve Özbek Tiyatrosu" (1958), L. Qayumov'un "Hamza Hakkındaki Bilimsel Üçleme"si (1962, 1964, 1971), H. Abdusamatov'un "Geleneksellik ve Yenicilik Problemi" (1974), M. Qo'shjonov'un "Hamza Eserlerinden Seçmeler" (1986) isimli kitaplar ve tüm yazılan makaleler bu devrin ürünüdür. Bu eserlerin tümünde Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin sosyal faaliyetleri, felsefi ve siyasi görüşü, gelenek ve yenilik meseleleri üzerinde durulmuştur (Mirzayev, 2005: 121).

Hamza Hakimzoda Niyoziy, Çarlık Rusyasının baskısı altında ezilen, mahalli zulümlere maruz kalan, yoksulluğa ve cahillige mahkûm edilen Türkistan'ı uyanışa ve bilime çağırır. "Uyuma Özbek eli, artık yükseliş vaktidir...", "Uyan Türkistan, uyanma vakti geldi" şeklinde hitaplar kullanır. 1911-1915 yıllarında önce Hokand'da sonra Margilonda okul açmış, öğretmenlik yapmıştır. "Okuma kitabı", "Kıraat Kitabı" ve "Yeni Edebiyat" isimli ders kitapları yazmış ve işçi çocuklarını parasız okutmuştur. 20'li yıllarda öne çıkan "Özbek Kadınlara", "Bugün 8 Mart", "Mübarek", "Tursunoy Mersiyesi" gibi şiirleri de mevcuttur. Bu şiirlerde hurafet ve cehaleti, eski kafalılığı ve özgürlük düşmanlarını yererek kadın özgürlüğünü vurgulamıştır (Mirzayev, 2005: 125, 126, 128).

Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin en önemli vasıflarından biri de şairliğidir. Günümüz Özbek şiirinin önemli temsilcilerindendir. Şiirlerinde en dikkat çeken taraf halkın kullandığı dili şiir dili olarak kullanmasıdır. Atasözlerine, deyimlere sıkça yer vermiş ve Arapça, Farsça sözcük kullanımı yerine halk arasında kullanılan ifadeleri tercih etmiştir (Mirzayev ve Shermuhammedov, 1993: 84). 1913 yılında Afganistan, Hindistan, Türkiye ve Arabistan gibi

¹ Hamza Hakimzoda Niyoziy, *To'la Asarlar To'plami*, O'zbekiston CCR, Fan Nashriyeti, Taşkent, 1989, s. 307

ülkelere seyahat eden Hamza Hakimzoda Niyoziy, Rusya'nın güney şehirlerinde de bulunmuştur. Gezdiği memleketlerdeki insanları gördükçe kendi milletinin ne kadar yoksul ve cahil olduğunu fark etmiştir. Bu sebeple 1914-1915 yılları arasında “Oku”, “İlim İste”, “Âlim Olalım”, “Kitap”, “Kalem”, “Okul”, “Hikâye”, “Doğru Söz”, “Kaplumbağa ve Çiyan”, “Kumarın Başı”, “Çocuğunun Kötü Olmasına Sebep Olan Ananın Cezası” gibi pedagoji şiirleri yazmıştır (Mirzayev, 2005: 124). Ceditçi yazarların milli gayelerini yaymak için en çok kullandıkları edebi tür şiir olmuştur. Özellikle Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin *Milli Şarkılar İçin Milli Şiirler* dergisinde yayımlanan *Ak gül, Kızıl gül, Pembe gül, Sarı gül, Yeşil gül, Kokulu gül* diye isimlenen şiirleri en güzel örneklerdendir. Bu dönemde milli edebiyatın en derin damarı olan şiirden başka nesir, drama ve sosyopolitik konulu yazılardan da faydalanılmıştır. 1910 yılına kadar Özbek edebiyatında drama türünde eser verilmemiş, 1910-1917 yılları arasında 40'a yakın sahne eseri yazılmıştır (Mirzayev, 2005: 12).

Drama türünde de önemli eserler veren Hamza Hakimzoda Niyoziy, Özbek tiyatroculuğunda başı çekenlerden biri olarak bilinir. “Zengin ile Hizmetçi”, “Ferace Sırlarından Bir Görünüş ya da Şarkıcıların İşi”, “Cihan Sermayesinin Son Günleri”, “Özerklik ya da Bağımsızlık”, “Töhmetchilerin Cezası”, “Kim Doğru”, “Harezm İnkılabı”, Fergana Faciası”, “Loşman Faciası”, “Baskı Kurbanları”, “Taşkent'e Seyahat”, “Seçim Önünden” gibi kırka yakın sahne eseri mevcuttur. Özellikle “Zehirli Hayat”, “Molla Nurmammed Hocanın Küfür Hatası” gibi piyeslerinde geri kalmışlık ve cahillik sebebiyle zor bir hayatın içine düşmüş olan insanların hayatını etkili bir biçimde yansıtmıştır. Cahil bilgisiz kişilerin zorbalık ve insafsızlığını açığa vurmuştur. Esas olarak eski düzeni, örf adetleri açığa vurmak, milliyetçiliği ve eğitimi öne çıkarmak Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin eserlerinin içeriğidir. *Zehirli Hayat yahut Aşk Kurbanları* dramasında sosyal eşitsizlik, kadınların acınacak halleri açıkça gösterilmiştir. Eserde okumuş zengin çocuk Mahmud ile fakir işçi kızı Maryam birbirlerini severler. Ancak mevcut sosyal düzen ve örf-adetlere göre bu gençler birbirlerine kavuşamazlar. Maryam müftü efendiye yedinci eş olarak nikâhlânır. Ancak böyle bir adaletsizliğe asla razı olmaz ve zehir içip ölür. Mahmud ise sevgilisi olmadan yaşamaktansa ölümü tercih eder. Maryam'ın mezarı üstünde hayatını kaybeder. Dramada cahil din adamlarının vicdansızlığı, insafsızlığı ve kadın haklarının ayaklar altına alındığı açıkça vurgulanır (Mirzayev, 2005: 130).

Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin dramalarında bazı sanatsal eksikliklere dikkat çeken Mirzayev, monolog ve diyalogların fazla uzun olmasını, bazı durumlarda olayların yavaş gelişmesini ve bazı bölümlerin birbirlerine bağlanmış olmasını bu eksikliklerin başında görür. Genel olarak Hamza Hakimzoda Niyoziy drama sahasına bir yenilik getirmiştir. 1917 yılından itibaren yeni Özbek dramasının yaratılmasında etkin rol almıştır. Hamza Hakimzoda Niyoziy, tiyatronun neredeyse her türünde kalem oynatmış, “Zengin ile Hizmetçi” adlı eseriyle dram türünde, “Ferace Sırları” adlı eseriyle trajedi türünde ve “Maysaranın İşi” adlı eseriyle de komedi türünde önemli sayılacak eserler yaratmıştır Bunların dışında “Kara Saç” isimli bir de operası bulunmaktadır (Mirzayev, 2005: 131).

Hamza Hakimzoda Niyoziy, “Zaharli Hayot” piyesinin sahnelenmesine yakından iştirak etmiştir. Rizayev'e göre yurtdışı seyahatlerinde Avrupa tiyatrosu hakkındaki bilgileri ile kendi tecrübelerini birleştirmiş olması muhtemeldir (1997: 81). Yönetmenlik ve oyunculuk tecrübesinin olması sebebiyle dikkat çeken eserler yaratmış, komedi ve dramalarında Özbek milli tefekkürünü açık şekilde göstermiştir (Tursunboyev, 2005: 33). Hamza Hakimzoda 20'li yıllarda “İftiracıların Cezası”, “Yer Islahatı”, “Mart Kurbanı Oynisa”, “Seçim Önünden” gibi küçük sahne eserleri de yazmıştır. Bu eserlerde kadın hakları ve yeni örf adetler yüceltilmiştir.

Hamza'nın 1918 yılında yazdığı "Zengin ile Hizmetçi" piyesi Özbek edebiyatında ayrı bir yere sahiptir. Bu piyesin asıl metni kaybolmuştur. Günümüzdeki metin ise K. Yashin'in 1939 yılında yeniden yazdığı varyantıdır. Piyeste Özbek halkının yenileşme çabası gösterilmiştir. Ayrıca din adamlarının para uğruna zenginlere gösterdikleri farklı muamele de eleştirilmiştir. 1926 yılında yazdığı "Maysaranın İşi" piyesi satirik komedi türündedir. Folklorik pek çok malzemenin yer aldığı piyeste ahlaksız devlet memurlarına duyulan nefret dile getirilmiştir. Manevi bozukluk hicvedilmiş saf sevgi ve vefalı olma durumu yüceltilmiştir. Bu eserden yola çıkan bestekâr Sulaymon Yudakov, Moskova ve Leningrad tiyatrolarında sahnelenen "Maysara" isimli operayı bestelemiştir. Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin 1927 yılında kaleme aldığı "Ferace Sırları" ise bir trajedi örneğidir. Kötü insanların kendi karanlık duygularını ve sırlarını saklamak maksadıyla feraceyi bir vasıta olarak kullanmaları anlatılmaktadır. Ayrıca feodal örf adetlerin ne denli gereksiz olduğunun anlatıldığı piyes devlet tiyatrolarında sahnelenmiştir (Rizayev, 1993: 85-92).

Önemli bir ceditçi olan, tiyatro alanındaki çalışmalarından dolayı Özbek edebiyatına ve tiyatrosuna önemli katkıları bulunan Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin Taşkent'teki büyük tiyatro binasına ve pek çok yere adı verilmiştir (Vurgun, 2014: 225). Hamza Hakimzoda yeni Özbek edebiyatının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli bir payı olan milliyetçi ve vatansever bir sanatçıdır. Hamza'nın sanat ve edebiyat alanındaki hizmetleri devlet tarafından ödüllendirilmiştir. 1926 yılında devlet aydınları arasında ilk sıralarda yer alıp "Özbekistan Devlet Sanatçısı" ünvanını almaya hak kazanmıştır. Eserleri birçok dilde sahnelenmiştir. Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin eserleri genellikle günümüzde de Özbek halkına manevi destek vermekte gençlerin terbiyesinde önemli rol oynamaktadır (Mirzayev, 2005: 134-135).

Dört perde dört sahneden ibaret olan *Zahorli Hayot Yohud Ishk Qurbonlari* (Zehirli Hayat Yahut Aşk Kurbanları), Hamza Hakimzoda Niyoziy'nin eğitime verdiği önemi ve cahilliğin ne tür sorunlar doğuracağını anlattığı çok defa sahnelenmiş bir eserdir. İstemediği ve yaşı hayli büyük biriyle evlendirilen Maryam, kendini geliştirme ve sonraki nesillere de faydalı olma çabasında aydın bir genç kızdır. Zengin ve iyi eğitim görmüş olmasına rağmen mevcut düzene ayak uydurmak zorunda kalan Mahmud ise sonradan çok pişman olacağı bir adım atarak Maryam'ın evlendirilmesine göz yumar. Maryam'ın cahil ve görgüsüz ana babası, para için kızlarının bir adamın yedinci eşi olmasına razı gelir. Tüm bunlar geleceğe dair hayalleri olan pırıl pırıl bir genç kızın sonunu hazırlar, intiharına sebep olur. Hamza Hakimzoda, nesillerin böylesi geleneklerle heba edilmesini eleştirmiş, bundan sonrası için örnek teşkil etmesi adına bu piyesi kaleme almıştır.

ZEHİRLİ HAYAT yahut AŞK KURBANLARI

4 Perdelik Trajedi

Yıl 1916

Oyuncular

Mirzo Hamdam: Orta boylu, hafif kır sakallı, kızıl yüzlü, vasat giyinen, 55 yaşlarında çok varlıklı olmasına rağmen ilim-irfandan uzak biri.

Abdiqodir: Mirzo Hamdam'ın samimi arkadaşı, Mahmud'u seven, zamana ayak uyduran, uzun boylu, kirli sakallı, resmi giyinen biri.

Mahmud: İnce-uzun boylu, hoş bıyıklı, sakalsız, gür saçlı, gözlüklü, Avrupalı gibi giyinen, özel muallimler tarafından eğitilmiş, terbiye görmüş, Mirzo Hamdam'ın 18 yaşındaki tek oğlu.

Maryam: Eski mekteplerde okumuş olsa da Mahmud'a yakın olmak için okuduğu roman, gazete, dergilerden ufku açılmış, Mahmud'u gerçekten seven, fakir bir ustanın 17 yaşındaki kızı.

Müftü: Uzun cübbeli ve sarıklı kişi.

Sora: Maryam'in 35 yaşındaki annesi.

Zaynab: Maryam ile Mahmud arasında mektup taşıyan 60 yaşlarındaki ihtiyar kadın.

1. Perde

Mahmud'un Avrupaî şekilde döşenmiş odasında, bir tarafta içinde kitaplar ve haritalar olan bir dolap, çerçevelemiş sinema afişleri, bir tarafta demir karyola, bir tarafta masa, üç dört tane tabure ve bir duvar saati.

Mahmud (Ceketini açıp cebinden bir mektup çıkardıktan sonra tekrar ilikleyerek kürsüye oturup mektubu açar.) : Bugün ne haber? Mektuba neler yazılmış acaba!

Tam okuduğu sırada kapıdan Abdiqodir girer.

Abdiqodir: Esselamün Aleyküm!

Mahmud (Mektubu göğsüne koyarak yürür) : Esselamün Aleyküm enişte, gelin, buyurun (yer göstererek) şöyle oturun, ben de tam sizi bekliyordum. (Kürsüye otururlar.)

Abdiqodir: (Fatıha okur) Eyvallah, berhudar ol...

Mahmud (Kalkarak) Hoş gördük.

Abdiqodir: Hoş bulduk. Ne var ne yok?

Mahmud: Güzel haberler sizde, enişte bey.

Abdiqodir: Şimdi bize düşen, getireceğimiz haber o kadar hoş olmasa da verilen cevabı her ne olursa olsun söylemektir. Suçlamayın.

Mahmud: Hayır muhterem! Niye suçlayayım. Haydi duyalım!

Abdiqodir: Şimdi, dün ben buradan çıkıp doğruca işe gittim. Beyefendi kendileri yalnızlarmış. Oturdum, çay ikram ettiler. Havadan sudan konuştuğuktan sonra lafı asıl meseleye getirdim. Elimden geldiğince anlatıp, eğer bu işler olmazsa Mahmud'un öfkelenip bir yerlere gitme ihtimali var, keşke biricik veliahtınızı memnun etseniz, o Maryam'i oğlunuza alsanız da gönlünü yapsanız, aksi halde ziyadesiyle kalbi kırılacak diye anlatılacak ne varsa anlattım. Ama siz huyunu biliyorsunuz, beyefendi hiç tepki vermedi.

Mahmud (Biraz değişerek): Sonuç olarak ne dediler?

Abdiqodir: Şimdi beyefendinin sözü şu ki, "Ben insanlar tarafından iyi, hoş bilinen şanlı şöhretli biriyim. Sadece Hokand'da değil Buhara'dan, Semerkand'tan Kaşgar'a kadar her yere sesimiz yetişir. Bir tanecik oğluma nasıl bir düğün yapacağım on, on beş yıldır aklımda. Bu ikinci düğünü doğru düzgün, bizden daha iyi ya da bizimle denk bir yerden biriyle yapayım ki, hem bize yakışsın hem de etraftan gelen eş dost münasip görsün. Şimdi böyle bir şöhretle gidip zavallı bir ustanın kızını alamam! İnsanlar bana ne der! Şimdi onların kafes gibi köhne bir evi vardır, düğün nerede olur? Peki, gelen eş dost nerede oturur? Rezil mi olalım! Oğlumuzu memnun edelim diye millete rezil olup, ayıplanmak daha mı iyi? İşte bakın, okuyacağım dedi, siz biliyorsunuz altı yıldan beri ne kadar para harcadım, âlim olup verdiği fayda bu mu? (Eli ile işaret ederek) Asla, asla bu sözleri bir daha söylemeyin, üzülürüm. Sizin gibi yakın dostlarımdan duyacağım sözler bunlar mı? Çok ayıp!" dediler.

Mahmud: Peki, kendine bir kötülük yapacak demediniz mi?

Abdiqodir: Dedim, hiçbir laf bırakmadım hepsini söyledim. "Anası da razı değil, hısım akrabası da razı değil. Bu sözler imkânsız, kimsenin razı olmayacağı sözler. O kendisi de bilir. Ben ona yüzden fazla kız bulurum." dediler. İki saat konuşup biraz yumuşayacağı sırada muhterem efendimizin Qosim isimli yardımcısı geldi. Belki o da bana katılır diye yeniden oturdum, yardımcısı da sorunca beyefendi kendileri cevap verdiler. Yardımcı, söz bittikten sonra "Beyefendi, siz haklısınız, size hiç uygun değil ama şu da var ki o kız müftü

hazretlerine söz verilmiş. Şimdi müftü hazretleri talebe toplamaktan döndüklerinde belki bu ay içinde düğün de olabilir” deyiverdi. Beyefendi “Eğer sizin lafınıza uysak rezil oluruz” diye konuşarak beni utandırdılar. Artık size düşen bir laf kalmadı, muhterem efendiden sonra konu kapandı.

Mahmud: (Şaşırarak) Müftü hazretlerinin eşi var mıydı?

Abdiqodir: Var, bir tane değil, altı tane. Altıarıklı² olan hanımı öldü. Şimdi beş tane var.

Mahmud: Altı taneymiş, bunu ne yapacaklar şimdi?

Abdiqodir: Ey şehzadem! Siz daha toysunuz, bedava nevale olduktan sonra kim almaz sizce. Eskiden böyle muhteremlerden iş geçmiş olurdu! Yoksa bir ayağı çukurda birine kim verir genç hatunu!

Mahmud yerinden kalkar.

Nereye gidiyorsunuz?

Mahmud: Lafa dalıp kaldık. Çay koyayım.

Abdiqodir: Yok efendim, çaya vaktim yok. Başka zaman yine gelirim. (Kalkar).

Mahmud: (Gönülsüz) Keşke çay içip gitseydiniz ya!

Abdiqodir: Keşke ama çay içmediğim yer mi, teşekkürler. (Çıkar)

Mahmud: (Uğurlayarak) Allahaismarladık öyleyse.

Abdiqodir gider. Mahmud ortada biraz durup kalır, kürsüyü masanın yanına çekip sahneye bakarak oturur. İç çekerek kalkıp yürür, sonra yeniden oturur. Elini dizlerine koyar.

Ah cehalet, bilgisiz zenginlik! (Mektubu alır, açıp bakar, ayağa kalkar, dışarıya seslenir, yeniden gelip oturur.) Tek bir erkek dahi gelse yok deyin. (Peki, deyip giderler. Mahmud dizlerine vurur.) Ey cahil analar, cahil babalar! Ben ne yapayım arzu hevesi? Arzu heves kendi isteğimden başka bir şey değil.

Biraz sessiz kalıp kalkar. Bu arada Maryam gelip kapıdan içeri doğru bakar. Mahmud habersizdir.

Ben arzu hevesi ne yapayım, sevdiğim olmadıktan sonra bin arzu bir kuruştur bana. Belki de zehirdir, ölümdür bana. (Biraz bekler.) Ben bey kızını ne yapayım! Evet, tam kendimi cehaletten kurtardığım vakit yine bir cahile, bir geri kafalıya hayat arkadaşısı mı olayım? Bana hayat gerek. Hayat için gönlümdeki amaç gerek. O amaç ise (kafasını sallayarak) Maryam’dan başkası değil, olamaz.

Meslekte, fikirde, ilimde en değerli varlığım olan Maryam gibi gerçekten gönlümdeki sevgili dururken bana dünyanın tüm arzularını, peri gibi bey kızlarını arzulamak haram! Haram! Ah, onun bana tatlı tatlı yazdığı mektuplar... (yürür, masa çekmecesinden bir mektup getirip açar.) İşte, bunu yazmış, yazdığı ilk mektup bu (ilk mektubu okur): “Biricik aşkım, sevgili Mahmud! Ben size ne kadar sevgi beslediğimi yazmayacağım, vaktinizi çalmamak için sözü kısa tutarak maksadına geçiyorum. Doğru söylemek gerekirse, ben eski usul mekteplerde tahsil gördüm ancak tüm insan ve hayat meselelerini sizin merhametiniz ve manevi yardımlarınız sayesinde öğrendim. Sizden ikinci isteğim, derhal mücadeleye başlamak. El ele verelim, siz güneş ben ay olup karanlık vatanımızı aydınlatalım. Siz erkeklerin durumunu yazın ben de mazlum ailelerin durumlarını yazayım, herkesi bilgilendirelim. Siz tüccar olsanız da gerçek maksadınız olan kız okulunu açalım. Ben manevi yönden destekleyeyim, siz de maddi yönden destekleyin. Kıymet görmeyen kız kardeşlerimizi ilim sayesinde kurtaralım. Gerçekleştirelim ki, gelecekteki evlatlarımızın mezarımıza kırmızı beyaz çiçekler bırakarak dualarını alacak şekilde bir hizmet ortaya koymuş olalım...” (Mahmud dizlerine sertçe vurarak) Ah işte bu mektup nasıl güzel bir hayat veriyor. Ben hangi vicdanla bundan yüzümü çevireyim? Bu mektup bana bin bey kızından daha kıymetli olmaz mı? (Mahmud ilk mektubu

² Özbekistan Cumhuriyeti'nin Fergana iline ait ilçesi.

koynuna koyup, ikinci mektubu açıp bakar.) Maryam beklemekteyken ben durup kalamam ki! (Mektupları bağrına basıp arkasına baktığı sırada Maryam kapıyı açar, bakar, Mahmud selam ile elini öpüp) Buyrun, hanımefendi! (Alıp kürsüye geçirir) Hanımefendi, ben kapıya birini koyup gözcülük yaptırayım.

Maryam: (Mahmud ellerinden tutarak) Ben geleli çok oldu. Hemen dönmem lazım.

Mahmud: Peki hanımefendi! Ne olur ne olmaz, kimse gelmesin. (Çıkıp gider).

Maryam: (Kitapları göstererek) Ah tatlı hayat, gerçek yoldaş, keşke herkes böyle kâmil, çok bilgili insan olsa. Zavallı, biçareyim. (Yürüyüp çıkar)

Mahmud gelir.

Mahmud: (Kürsüye buyur edip) Hanımefendiciğim, neden habersizce geldiniz?

Maryam: (Oturarak) Hiç teklife gerek duymadan muhabbete geldim. Bir süredir korkunç bir rüya görüyorum. Meraklanıp bir fırsat bularak görmek istedim. Zahmet verdiysem kusura bakmayın

Mahmud: (Kalkar) Baş üstüne hanımefendi. Ne zahmeti, rica ederim?! Rüyaların benim için önemi yok, ancak...(sessizlik)

Maryam: (Çekinerek) Efendim! Sustunuz?!

Mahmud: (Mendil alıp göz yalını silerek) Hanımefendiciğim...İkimize de eziyet olacağı benziyor!

Maryam: (Biraz çekinerek Mahmud'un elini tutup okşayarak) Ne, ne? Acı!

Mahmud: (Elini tutarak) Bunu size söylemeye dilim varmaz!

Maryam: (Yine yalvararak) Duyduğum sözlerden değil, dedim ya! Gördüğüm rüyalardan mutsuz oldum. Söyleyin haber neymiş? Ne oldu?

Mahmud: Bunu kendim söylemeye mecburum ancak gönlüm razı değil.

Maryam: (Ağlamaklı) Hayır, söyleyin!

Mahmud: Ben dün birini babama yolladım. Onun söylediğine göre babam kabul etmemiş. Belki şimdi, o kabul etmese de her zorluğun bir çaresi vardır. Şimdi sizinle ilgili bir sıkıntı var ki, her şeyden daha ağır.

Maryam: Hayrola, neymiş?

Mahmud: Anne babanız sizi muhterem efendiye uygun görmüşler. (Maryam korkar). Sanırım bu aylarda düğününüz olacakmış. (Maryam yine ürküp düşer, alnını tutar) Şimdi ben bu sebeple derin düşüncelere daldım.

Maryam: (Biraz sonra) Efendim, sizsiz dünyada bir gün kalmak bana ölümden beter! Ben (ağlayarak) hiçbir zaman kabul etmem, elimden geldiği kadar kendimi o zalimden saklarım. Canım, söz sizde, kendi iradenizle karar verirsiniz elbette ben de elimden geleni yaparım (ağlar).

Mahmud: Canım, ben sizden de fazla, bu dünyada sizsiz kalamam. Buğum sizden ayrılmam gerektiğinde hemen aynı gün kendimi helak ederim. Canım, bana sizsiz hayat zehirdir. Bana güveniniz ki bugünden itibaren harekete geçiyorum. Siz de mutlaka o taraftan mani olursanız yeterli.

Maryam: (Mahmud'un elini tutup daha yakına gelerek) Allah'tan bir mani olmazsa başka bir memlekete kaçmak mümkün, değil mi?

Mahmud – Elbette mümkün canım, ama iş olmadan çaresiz kalırız. (Bu sırada “patron geldi” diye ses gelir, Mahmud telaşlanarak) Şimdi...(Maryam kalkar) Kusura bakmayınız, habersiz gelmeniz biraz zamansız oldu.

Maryam (Mahmud’un elini tutup göğsüne koyarak) – Yine beni fakir diyerek dışlamayınız canım. Fakirliği ben seçmedim.

Mahmud – Ah canım! Beni ateşte yakmayınız. Ben o vicdansızlardan değilim (Elini alır, öper).

Maryam (Örtüsünü örtüp) – Beni unutmayın! Duygularıyla oynamayın! (Ağlar)

Mahmud - Canım, asla unutmam, siz merak etmeyin (Alnını sıvazlar).

Maryam (Kapı önüne varır) - Canım, ben her daim ümidimi koruyacağım. Evvela merhametli, iradeli olun, dünyaya aldanmayın...

Mahmud (Elini öpüp) – Canım, siz unutsanız da ben asla unutmayacağım.

Birlikte çıkarlar. Perde kapanır.

2. Perde

Maryam zorla müftü hazretleriyle evlendirildikten üç dört gün sonra.. Müftü hazretleri içerde dururken görünen yer onun kilerinden ibaret.. Ortadan içeri doğru Maryam’in yanında bir kapı var.

Maryam (Zarif bir şekilde giyinmiş, yalın ayak, kapıdan hızla çıkarak, aceleyle) – Ya Rabbi! (Kapıya bakarak) Mahmud, neredesin canım! Halimi gör! Nerede verdiğin sözler! Ey Allah’ım, çare ver. (Ağlar) Yardım et!

Müftü (Yakına gelerek) – Maryam! Size ne oldu? Benden neden kaçılıyorsunuz!?

Maryam (Küçük odanın bir tarafına kaçıp) – Yok olun! Yok olun! Hain, insafsız, kalpsiz, zalim! Gözüme görünmeyin!

Müftü (O an sakalını sıvazlayarak başını sallayıp) – Bir can derdi! (Daha yakına gelerek) Son zamanlarda neden böyle yapıyorsunuz? (Eli ile göstererek) Ben insanım! Vahşi değilim ki!? Bana bu yaptığınız ne şimdi, benden kaçılıyorsunuz. Kalkın! Eve girin! Böyle yapmayın, ben mutsuz oluyorum.

Maryam (Öfkeyle) – Gidin, girmeyeceğim dedim ya!

Müftü (Öfkeyle yanına gelip, eğilip elini sallayarak) – Evet, kalk diyorum! Daha namaz kılacağım!

Maryam (Acıyla hıçkırarak, ağlamaklı) – Kalkmayacağım! Daha fazla yaklaşmayın! Namaz kılacaksanız kılın! Ölmek istiyorum, ölmeye razıyım. Bundan sonra ölüm benim için daha iyi! Ah, ecel! Keşke şimdi canım çıksa böyle bir imansızın elinden kurtulsam! Ölüm (Ağlar).

Müftü – İstedğin kocaysa işte ben! Başka isteğin ne? Yoksa başka derdin mi var?

Maryam (Hıçkırıklarla ağlayarak) – Var, var! İsteğim var, senin gibi ihtiyarı kendime koca yapmayacağım diyorum ya, daha ne?

Müftü (Parmağını ısırıp, yavaşça omzuna elini koyup yine acıyla) – Kim o istediğin, söyle!

Maryam – Var dedim, var! Söyleyip ne yapayım, var!

Müftü – Sakin ol, şimdi o istediğinden ümidini kes!

Maryam – Ümitsiz şeytandır!.. Ben ümidimi kesmeyeceğim!

Müftü (Öfkeyle yanına gidip, eğilerek, elini sallayıp) – Senin benden kurtulmak gibi bir ümidin mi var?

Maryam – Var elbette, her taraftan var!

Müftü – Kurtuluş yolunu nasıl bulacaksın?

Maryam – İnşaallah bulacağım! Şimdi olmasa da ilerde bir gün bulacağım!

Müftü – Sen beni ne diye düşünüyorsun o halde?

Maryam – Bir imansız, Allah’tan habersiz ihtiyarın tekisin! Nesin?

Müftü – Estagfurullah! Ben seni kolay mı elde ettim? (Daha yakına gelip) İyilikle kalk diyorum! (Elinden çekerek)

Maryam (Elini itip, hıçkırıklarla ağlayarak) – O elini uzak tut! İmansız! Yanıma gelme, insafsız, utanmaz! (Ağlar)

Müftü (Öfkeyle) – Ne yapıyorsun burada?

Maryam – Kendimi öldüreceğim, anlıyor musun! Sana esir olacağıma ölmek bin kat iyi! Burada öleceğim! Girmeyeceğim!

Müftü (Yine öfkelenip) – Mutsuz, dışlanmış olursun!

Maryam – Allah’ın izniyle hiçbir şey olmam! Elinden ne geliyorsa yap! (Ağlar)

Müftü – Sen yolunu şaşırılmışsın! Seni okumuş diye söylediler, hiçbir şey bildiğin yok! Beni tanıyor musun? (Elini sallayıp acı ile titrer) Beni tanıyor musun? Ben müftü hazretleriyim! Büyüğünden küçüğüne, zengininden fakirine beni kim görse ayağa kalkar, benim çiğnediğimi yüzlerine sürmekten gurur duyarlar, sense bana saygı duymaktan çok lafımı kesiyorsun, dalga geçiyorsun. Genç diye affetsem asi oluyorsun!

Maryam – Ey bilgisiz müftü! Sakin ol, affetmek Allah’a, asi olmak kula hastır. Kula kim vermiş affetmeyi! Ben gayet iyi eğitimliyim, kendime göre din, diyaneti senden iyi bilirim.

Müftü – Konuşma zavallı! Yine başladı! Benim evdeki beş karımın hangi biri senden çirkin? Onlar senden daha zengin adamların kızı. Sen zavallı bir kunduracının kızıdır. Şu zavallı halinle bu kadar nazlanıyorsun! Benim verdiğim yağ, pirinç ile anan baban yemek gördü! (Boynunu gösterip) Benim paramla boynun inci kolye gördü! Hâlâ niye naz yapıyorsun?

Maryam (Kederle inci kolyeyi kırıp yere atarak) – Al eşyalarını, benim mücevherim var, kuvvetim var, benim gözümde yok böyle şeyler. Sen söyledin, benim anamla babam cahil, senin gibi zalim, acımasız. Ben böyle zehirli güçten, işe yaramaz hayattan bıktım. Senin gibi utanmaz, inançsız, münafık bir ihtiyarla yaşamaktansa ölüm daha iyi! Kara toprağın altı daha iyi! Ben ne yapayım senin zenginliğini, halin bu mu? Yaşamak gerekmez, öldür! (Ellerini açarak, titreyip ağlayarak) Ah zalim felek!

Müftü (Öfkeyle) – Şeriat uygun görürse ne yapacaksın?

Maryam – Şeriat benim gibi bir mazlumun senin gibi dünden bugüne ölüm yağdıran, insafsız bir ihtiyara asla uygun görmez. Şeriat da önce benim kabul etmemi uygun görür. Nikâh tarafların kabul etmesiyle helal olur. Ben kabul etmezsem nikâh haramdır. Şeriata istinaden ben kabul etmiyorum! (Ağlayarak) İmdat!

Müftü – Anan baban verdi. Şeriata göre imam, nikâhı kıydı. Onlar senin gibi bilmiyor muydu?

Maryam – Dedim ya, anam babam cahil, bu dünyaya düşkün insanlar. İmamlar da kötürüm. Şeriatın başındakilere parayla her şey yaptırılır. Tek takva sahibi müftü sen misin, sen mi!? Başkası ne olur şimdi!...

Müftü (Sonunda sinirle) – Ben seninle bu konuda tartışacak değilim, kalk diyorum!

Maryam (Öfkeyle) – Ben de seninle bir hayat paylaşacak değilim. Kalkmayacağım!

Müftü (Öfkeyle) – Niçin geldin?

Maryam (Ağlayarak) – Mecburiyet getirdi beni, cehalet getirdi, zulüm, zulüm getirdi.

Müftü (Elinden çekip) – Otur diyorum uğursuz!

Maryam (Elini silkip evin dışına doğru kaçıp ağlayarak) – Kurtarın zalimin elinden!

Müftü (Kapı önüne gelip biraz bekleyerek) – Ha uğursuz!

Maryam – Doğru ben uğursuzum, ben kadersizim! Kadersiz olmasam senin gibi bir zalimin eline düşmezdim. (Gökyüzüne bakarak) Ya rabbim, zalimin elinden kurtar (Ağlayarak) ya da ecel ver!

Müftü (Sakalını sıvazlayarak) – Ben önce sükûneti sağlayıp sana münasip bir ceza vermezsem olmazmış! (Çıkıp gider)

Maryam (Arkasından bağıarak) – Ver, ver cezamı! Öldür, öldür, bıçak alıp şehit et! Ya rabbi, ben mazlum, ben aciz, ben kolu kanadı kırılmış, anası babası tarafından zalim dünyaya satılmış... Yırtıcı bir hayvana esirim. Zalimin elinden kurtar. (Yine biraz durup) Mahmud neredesin! Halimi gör! Merhametsizlik ettin, vefasızlık ettin! Vaadlerin neydi! Bu zalime esir ettin! (Biraz düşünüp) Hayır, onun da suçu yok. (Eli ile göstererek) Beni, beni! Bu kem talihimde suç! Hayır, şimdi beni bu münafık, bu lanetli adam rahat bırakmaz. Şimdi hemen bundan kurtulmanın yolunu bulmalıyım. Önceden almayan Mahmud'un babası şimdi iyice almaz. Bir ilaçla bu zalimden kurtulmak için kendimi öldürmekten başka çare yok! Bu zehirli hayattansa ölüm daha iyi! (Düşünerek) şimdi burada hiç çarem yok, evime kaçmam gerek bir başıma... içerim, iki üç gün yatarım, şayet kurtulursam gece de olsa kaçmam gerek.

Müftü girer, elinde kırbaç, öfke ile üzerine doğru yürüyerek.

Müftü – Yürü, gir içeriye ahmak!

Maryam – Kırbaçla çabuk ölmem. Sadece eziyet etmiş olursun. Balta, keser alıp kesip atmak daha basit. Tek seferde öldür!

Müftü – Ben kasap değilim, ben cani değilim!

Maryam – Canilik bundan daha iyidir.

Müftü – Ben kimi öldürdüm ki seni öldüreyim!?

Maryam – Tek yapmadığın adam öldürmekti, onu da yap şimdi!

Müftü (Kırbaç sapını başına savurup öfke ile) – Ben hazretim hazret! Eşkîya değilim!

Maryam – Eşkîyadan farkın yok.

Müftü – Estağfurullah estağfurullah! Şimdi bütün bedenini yararım!

Maryam – Yap bildiğini!

Müftü – Genç bedenine de mi acımazsın?!

Maryam – Senin gibi asil efendi, müşfik anam babam genç yaşıma acımamış, ben ne diye acıyayım!

Müftü (Kızgınlıkla elinden çekip) – İyilikle gir!

Maryam (Elini çekip, ayrılıp, dirseğiyle iterek) – Kurtarın zalimden! (Kaçar)

Müftü (Yere yıkılıp, arkasından bağıarak) Bekle melun, ahmak, bekle!

Koşarak çıkıp gider. Perde kapanır.

3. Perde

Sade bir zevkle döşenmiş bir ev. Onun bir tarafında büyük bir sandık, onun üzerinde yanına dört beş adet kitap konulmuş küçük bir sandık. Onun bir tarafında sıradan bir kanep, üstünde Maryam, durumu ağır bir halde ağlayarak yatar. Bu ev Maryam'ın evidir. Zehir içtikten sonraki gün Sora yanı başında ağlayarak otururken perde açılır.

Maryam (Halsiz bir halde Sora'ya) – Anacığım, lütfen çok ağlamayın! Duymak istemiyorum. Bütün bu işlere siz sebep oldunuz. Dünyayı sevdiniz ama canınızdan bir parçayı, evladınızı sevmediniz, her şeye göz yumdunuz, bugünkü halimi düşünmediniz. Şimdi ne için ağlıyorsunuz...

Sora (Başını okşayıp, ağlayarak) – Canım yavrum, benim rızam yoktu, baban sebep oldu, beni kendi halime bırakmadı, ben nasıl edeyim? Bu hallere gelmene nasıl razı olurum canım kızım. Nenen ölsün! (Saçlarının her tarafını okşayarak) Birincisi şu ki Allah'ın takdiri, iradesi. İkincisi babanın isteği... Ben sana nasıl kıyarım.

Maryam – Elbette, en çok siz sebep oldunuz. Çünkü biliyordunuz ki aile hayatında böyle sıkıntılı günler, zorlu haller var, belki sizin başınızdan geçtiği için endişe etmiş olabilirsiniz! Siz hayır diye direseydiniz, babam da biraz kabul ederdi. Halbuki siz daha ziyade hazret efendinin servetine aldanıp hareket ettiniz. Hakiki servetinizden ayrılmak pahasına böyle bir duruma düştünüz. Şimdi servet mi başka bir şey mi daha iyi görürsünüz.

Sora (Ağlar) – Doğru canım kızım. Her ne olduysa biz sebep olduk. Şimdi dert etme. İyileştikten sonra konuşuruz (Alnını siler).

Maryam – Durun, çok ağlamayın. Yüreğim yandı. Biraz soğuk su bulup getirin. Ondan sonra Zaynab halamı da çağırın, nasıl olsa gidiyorum, biraz başımda dursun.

Sora ağlayarak çıkar. Maryam üstündeki yorganını göğsüne kadar açarak örgülerini göğsünün üzerine düşürür, başını örtüp hafif kaldırarak, dudaklarını yalayıp, derin nefes alır.

Ah, ah iyileşemiyorum. Ah evlat kıymeti bilmeyen atalar! (Saçlarını göstererek) Kendi baharımı yaşayamadan bu kara sümbüllerimi erkenden toprağa koymayın. (Ellerini gösterip) Benim gibi cehalette kalmış kız kardeşlerime vakti gelince kalemlerle hizmet edeyim diyen nazik ellerimi bağlayıp aydınlık dünyaya doymamış yüzümü gözlerimi kefene sarıp da kara toprağa koymayın. Ah felek! Zalim felek! Ben ne günah işledim! Dünyada en tatlı zamanlardan mahrum ettin, ah,... (Düşer)

Zaynab girer.

Zaynab – (Maryam'ın yanına gelip yüzünden öperek gözlerine bakar) Canım Maryam, canım yavrum! Ben geldim, halan kurban olsun, aç gözünü, nasılsın?

Maryam (Yüzüne doğru bakıp ağlayarak) – Gelin anacığım. Çabuk gelmediniz, ben sizi gördüğümde sevgili Mahmud'umu görmüş gibi oluyorum. Çünkü sizden merhametsiz Mahmud'un kokusu geliyor. Ne olurdu ki birkaç saat kalan ömrümde Mahmud vefasızlık yapmasa. Siz yanımda kalsanız... Size bakarak can vereceğimi anlamazdım halacığım! Siz hepsinden haberdarsınız!

Zaynab (Yüzünden, ellerinden öpüp, alnını sıvazlayıp) – Vay yavrum Maryam, ben seni nasıl hor görürüm yavrum. Size ne oldu? Böyle ümitsiz sözler söyleme hanım kızım. (Maryam'ın

gözyaşlarını temizleyip) Yüzünün rengi gecekinden daha iyice, tez zamanda düzellersiniz canım yavrum.

Maryam (Başını kaldırıp) – Anacığım, benden hayat ümidi yok. (Ayağını göstererek) İşte ayağıma dokunun, hissizleşmiş. Bütün canım göğsüme toplanmış. (Başını sallayarak) Hareket etmeye zerre mecalim yok fakat şefkatsiz Mahmud’u görürüm diye can havliyle bekliyorum. Şimdi... Bu dünyada tek bir isteğim var... Sadece Mahmud’u bir görmek, en zor zamanlarımda veda edip helallik istemek, istemek ve de kulağına iki çift laf söylemek... Öyle ki gözüm arkada kalmasın halacığım... (Yüzünden öpüp, sıvazlayıp) Bu zalim vefasız felekten yüreğim soğudu halacığım! Mahmud’u görmek mümkün olur mu ki?

Zaynab (Ağlayarak, alnını sıvazlayıp) – Canım yavrum, Mahmud sizden de beter üzülmüş. Her gün dört-beş kez gelip benden sizi sorup gidiyor. Karşınıza çıkmak için anne-babanızdan çekiniyor. İşte şimdi de gelmişti. (Koynundan iki tane çiçek, bir tane mektup çıkarıp vererek) işte bunu size vermemi istedi. O sırada büyükanneniz çağırdı.

Maryam (Yıkılmış bir biçimde alıp, can-ı gönülden göğsüne bastırıp, gözlerine sürerek) – Ah Mahmud, merhametin varmış, şefkatin varmış! Beni yoklarmışsın, hayalinde varmışım, hayret! Bu dünyada on-on beş dakikalık ömrüm kaldı ama bin yıllık ömrüm varmış gibi ümidim var artık! (Kendini bırakır, çiçekler yuvarlanır)

Zaynab (Çiçek ve mektubu alıp yastığın altına koyup Maryam’ın başını tutarak) – Canım yavrum, büyükannenize söyleyip getirttiğimize biraz da olsa sevinseniz.

Maryam (Biraz sonra Zaynab’ın ellerini tutup yalvararak) – Canım halacığım! Ben şu anda hem size hem Mahmud’a hem de ana-babama yarım saatlik kıymetli bir misafirim! Bu garip evladınızı memnun edip gözü arkada kalmadan göçmesini sağlasanız, ahiretlik validem olurduz...

Zaynab (Yerinden kalkıp) – Ben Sora’ya söyleyeyim öyleyse.

Maryam (Eli ile göstererek) Önce şu sandıkta Mahmud’un gönderdiği üç dört mektup, iki üç kitap var. Başucuma bırakın. Geldiğinde kendisine vereyim.

Zaynab alıp başının altına koyup gider.

Ah ya rabbi! Keşke görebilsem...

Zaynab ile Sora girer, Sora’nın elinde soğuk su.

Sora (Suyu alarak) – Al canım kızım.

Maryam (Başını sallayarak) – İçmeyeceğim.

Sora (Üzgün bir biçimde kaseyi yere koyarak) – Maryam, şimdi halan Mahmud’u çağırıp gelsin mi?

Maryam (Yalvararak) – Keşke merhamet etseniz...

Sora (Zaynab’a bakarak) – Öyleyse babası gelmeden çabuk çağırıp gelin.

Zaynab çıkıp gider.

(Minderleri düzelterek) Ben öyleyse yemek hazırlayayım kızım. (Çıkar)

Maryam (Kendi kendini kaldırayım derken kaldıramaz, boynunu büküp) Vay, göğsümden kuvvet gitti. Kıyıdayabilmem ancak bu kadar. Görebilsem iyi olurdu. (Yaka düğmelerini açayım derken açamayıp) Vay işte, elim de güçten düştü. Ya Rabbi... (Mektubu bağrına basıp) Gözüm donuklaşmış, Mahmud çabuk gel! Belki göremeyebilirim. Belki

tanıyamayabilirim. Ah, (dudaklarını yalarken, nefesi tikanıp) ah babam, acımasız babam... Galiba göremeyeceğim.

Kapı açılır, Mahmud girer.

Mahmud (Maryam'ı bu halde görür görmez kendini üstüne atarak) – Ah Maryam, güzel canım! (Ceketini çıkarıp başını kucağına alarak) Maryam, güzel canım! (Yanaklarını okşayıp) zalimin geldi, Maryam, Maryam!

Maryam (Mahmud'un boynuna elini koyup) – Şükür, şükür!.. Gördüm, görebildim Mahmud. Allah hayır versin (İşaret ederek). Başımı daha yukarı kaldır (Yukarı kaldırır). Gözüm donup kaldı.

Mahmud (Ellerini tutup öperek) Canım, benim ben... Seni bu hallere koyan hamıyyetsiz insan ben (ağlayarak).

Maryam – Ben sizden razıyım Mahmud. Sizde hiç kusur yok. Şimdi benden razı olun. İsteğim kendi kulağımla senin razı olduğunu işitmek ve bir de emanet sözünü kendi ağzımla söylemekti.

Mahmud – Maryam, böyle ümitsiz sözler söyleyerek yüreğimi yakma canım. Ben sensiz dünyada duramam, durmam canım!

Maryam (Dudak büküp başını sallayarak) – Misafirim ben Mahmud! Benden ümidi kes, bu en son görüşmemiz canım! Benim senden bir isteğim var, evvela bu dünyadan göçtüm diye beni unutma. (Parmağındaki yüzüğünü alıp Mahmud'un eline bırakarak) Canım, işte bu daima elinde dursun, eğer beni unutmazsan bazı zamanlar mezarıma gel, gelişinle ruhumu memnun edip dön... (Mektupları göstererek) Bunları al, tebrik mektuplarındı, öldükten sonra halimi yaz, yadigar kalsın... Benden sonra kendini helak etme. Ben bu dünyadan genç ayrıldım, sen uzun yaşa... Beni unutma... Allahaismarladık, hoşça kal! Ah cehalet, zehirli hayat! (Yıkılır)

Mahmud (Ağlayarak boynuna sarılıp) Maryam! Maryam! (Feryat ederken bir taraftan Sora, Zaynab kendi kendini Maryam'ın üzerine atarak kucaklarlar) Maryam, anan ölsün!

Perde kapanır.

4. Perde

Kabristandan bir görüntü olup, Maryam'ın mezarından ibarettir³. Perde açılır. Bir taraftan Mahmud girer. Başında mavi sarık, bir elinde palto, bir elinde çiçekler deli gibi bir halde...

Mahmud (Mezara bakarak saygıyla) – Esselamü Aleyküm ya Ruh-ı Maryam. (çiçekleri gösterip)

Bu benim size hediyem canım! (Paltosunu bir tarafa bırakarak çiçeklerin bağını açıp) Mezarınıza saçmak için getirdim! Canım Maryam (Kabrinin üstüne saçarak) Güzel Maryam! (Biraz bekleyip kalkar) Nasıl yakıştı, canım Maryam. (Kollarını arkada kavuşturup öne doğru seyirterek ağlamaklı bir şekilde) Canım Maryam. Zalimin geldi. Şirin dünyadan göçmenin tek sebebi, vefasızın geldi. Hatırlıyor musun? Ben çok özledim, sen özlemedin mi? (Dizlerine vurarak) Bitmez mi! Bitmedi bu dargınlık! (Biraz korkarak) Ya Allah... (Maryam'ın mezarına kapanarak ağlayıp sızlar) Canım Maryam, güzel Maryam! Sana zulmeden bir ben miyim? (Eliyle sayarak) Benim cahil babam, senin cahil anan baban, benim cahil anam, sebep olan dört kişi! Ben her dediğini kabul ettim. Senin böyle olmana anan baban sebep oldu!

³ Bu perdede (Kabristan manzarası) mümkün olursa sahne (oynanılan yer) dışındaki ışıkları açmaları sahnenin sadece iki ya da bir yanından öndeki ışığı açık tutmaları gerekir. Yani sahne ne kadar karanlık olursa o kadar inandırıcı olacak ve oyuncularımız doğaçlama yapabilecek.

Bende o kadar günah yok ki! Yok, yok canım yok. Affet, günah sadece ana-babalarda da değil. (Öfkeyle elini sallayıp) Bu olanlar cehaletten, gafletten, bilgisizlikten... bu nasıl cahil bir zaman, nasıl korkunç bir zaman!.. İnsanlığı, vicdanı, adaleti, şefkati dahası evladını parayla sattıran zaman! Ben yaşamam, sensiz dünyada bir gün durmam, söylemişim. Ben insanım, vefalıyım. (Korkuyla, şaşkın bir ifadeyle çantasından tabancasını alıp) Maryam işte hazırım, yanına geleceğim emin ol, kıyamet günü ikimiz el ele tutuşup Cenab-ı Hak ve Resulünün huzurunda bu şeriat hainlerini beraber dava edeceğiz. Canım Maryam! (Tabancayı hızla göğsüne dayayıp) Ben sensiz yaşamam, kendi güzelliğim olmayınca dünya haram...

Ah cehalet!... Gaflet! Feryad, zehirli hayat! Sıkar. Yıkılır. Bir taraftan fanus ile Mahmud'un anası gelerek çığlıkla yüzünü yırtar. Perde kapanır.

Kaynakça

- Baydemir, H. (2011). Özbekistan'da geleneksel tiyatronun bir şubesi: Maskarabazlık ve Kızıkçılık. *Turkish Studies, Volume 6/1, winter 2011*, 763-777.
- Karakaş, Ş. (2001). Türkistan'da ilk tiyatro faaliyetleri ve Pederkuş piyesi. *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 162-185.
- Mirzayev, S.; Shermuhammedov, S. (1993). *Hozirgi Zamon O'zbek adabiyeti tarixi*. Taşkent: O'zbekiston.
- Mirzayev, S. (2005). *XX. Asr O'zbek adabiyoti*, Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Rizayev, Sh. (1997). *Jadid dramasi*. Taşkent: Shark Nashriyet-Matbaa Koncherniyasining Bosh Tahririyati.
- Tursunboyev, S. (2005). *Teatr tarixi*. Taşkent: Bilim.
- Vurgun Yılmaz, S. (2014). Türkistan'da Ceditçilik hareketinin etkisinde tiyatro. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi, Aralık*, c.16, s.2, 219-232.

